A

VAIDIKA KOSA;

OR

GLOSSARY OF VEDIC WORDS

BY

BHÂSKARARÂYA

WITH THE

VEDIC NIGHANTU AND FOUR APPENDICES

CONTAINING

FOR EASY AND READY REFERENCE

Sanskrit, Marâthî and English Alphabetical Indices

EDITED BY

NÂRAYÂNA BÂLAKRISHNA GODABOLE

AND

VIS'VANÂTHA ALIAS BÂPÛ S'ÂSTRÎ JOS'Î

OF NASIK

PRINTED AND PUBLISHED

BY

THE PROPRIETOR

OF

THE NIRNAYA-SÂGARA PRESS

Bombay

1888

Price 8 Annas

Registered under the Government of India's Act XXV of 1867

श्रीमद्भास्करराय्पाख्यभास्कररायदीक्षितेन

विरचितो

वैदिककोशः ।

वैदिकनिघण्टुना गीर्वाणमहाराष्ट्राङ्ग्लभाषासु विरचितेन सूचीचतुष्टयेण सहितः ।

रा. रा. नारायण बालकृष्ण गोडबोले इत्यनेन

जनस्थाननिवासिना बापू इत्यपरनामभृता

वे. रा. रा. विश्वनाथशास्त्री जोशी इत्यनेन च

संभूय संस्कृत ।

स च

शाके १८१० वत्सरे

मुम्बय्यां

निर्णयसागराख्यमुद्रायन्त्रालयाधिपेन मुद्रित ।

मूल्य ८ आणकाः ।

INTRODUCTION.

Without much preface we would place before the general public and the Sanskrit student and scholar in particular the following pages which are in our opinion calculated to be of some though not perhaps very great use to them. The plan and the arrangement adopted will, we hope, speak for themselves. This much for us as joint workers or colleagues.

It would not be, I think, out of place if I offer to the readers a short account of the author, the materials on which the present edition of the Kos'a is based, and the occasion which induced us (I mean myself and Bâpû S'âstri) to offer this glossary to the public. Ever since I became acquainted with Ṛiksamhitâ (and this was in 1876 when I thought of presenting myself at the M. A. Examination, but the thought, I must say, melted away owing to certain domestic misfortunes) it had struck me as it must have struck many others that a Vedic Vocabulary or Glossary and a Vedic Grammar were great *desiderata*. These have been long felt. My attention was first drawn to the Vedic Nighantu, *one of the Upagranthas of the Rigveda, in 1876.* I read and studied it and thought of publishing it. But before, I said to myself, I took up the publication I must think if it would be useful to the Sanskrit student and the scholar in its present form. I therefore thought and thought over the matter and did not come to the conclusion that I should publish it in its existing form until at last in May 1887 a friend and relation of mine one Mr. Chintâman Balwant Soman brought to me here a well-written manuscript bearing the name वैदिककोश.. It covers pp. 1-20 in the

present edition. Mr. Soman placed the manuscript at my disposal and said that he discovered it in a satchel or Veshtana of an uncle of his and that I might use it if I thought it worth anything. I took it in hand and the old thought of publishing the Nighaṇṭu crossed my mind as I began to read it. It gave a definiteness to my plan and I began to work at the manuscript in right earnest with the assistance of Mr. Vis'vanâtha alias Bâpû S'âstrî Jos'î of Nâsik, a young promising man, late student of the Sanskrit Pâthas'âlâ there. Mr. Vis'vanâtha has been with me for the last two years. He has been assisting me in my edition of the Mrichchhakatika which I have undertaken for the Bombay Sanskrit Series and which owing to unforeseen and uncontrollable difficulties I have not yet been able to finish but which I hope now soon to bring out. The assistance rendered by Mr. Vis'vanâtha is incalculable and invaluable. In fact, he has done everything connected with this edition. I only exercised a sort of general supervision and gave him directions in his work. I would therefore be content with taking to myself the credit, if any, of directing him. The alphabetical indices are his work, and these will, it is hoped, be useful to the student. The manuscript of this vocabulary or glossary as I have termed it (in verse after the much famed and known Ko'sa of Amarsimha) has been carefully collated with the Nighuntu and is corrected after consulting a very good Vaidika or Veda-reciter who was made to recite and see the proofs This was Mr. Anant Bhatta Phadake to whom my acknowledgements are due My acknowledgements are also due to the late Mr Gangâdhar S'âstrî Dâtâr of this place to whom I frequently went for consultation when the press copy was being written out and prepared and the text settled Mr. Gangâdhar S'âstrî, I must candidly say, was good and kind enough to refer to the Nairukta Bhâshya whenever a difficulty arose before he gave us his opinion.

The present edition it will thus be observed is based on a single manuscript lent by Mr Soman Later on however Mr Gangadhar Sastri was good enough to lend me a manuscript of the same in his possession He thought that he had one when we came to the second Kanda or Part of the work This manuscript was incomplete and contained Part II (द्वितीयकाण्ड) of the work only Mr Gangadhar Sastri said that he had that much only with him for a number of years and he did not even hear and know that this was the second part of a complete work Mr Gangadhar Sastri without any scruples or hesitation allowed us the use of his manuscript and this noble example is worthy of being followed by the old race of Sastris It would have been much better had more Mss been available He gave us also the history of the auothor which is as follows —

"Mr Bhaskararaya was a great Vaidika and a learned Sastri He was conversant with the Sruti He was very intelligent almost a prodigy of genius He was an inhabitant of Bida Singali and sojourned for a time in Poona though he spent a greater portion of his life at Benares He is said to have lived some 150 or 200 years ago He was some say brought to Poona by Parashurama Bhau Patavardhan who had a widowed daughter and whom he wished to get remarried Bhaskararaya was brought from Benares to give his verdict in favor of remarriage of widows or widowed girls

The following is a list of works that are traced to him or of which he is said to have been the author From some of these his date can be ascertained As may be seen from his works he has composed a good many works in connection with the Tantra literature He had taken upon himself or assumed the Diksha as his name भासुरानन्दनाथ given at pp 18 of Dr Bhandarkars Report for 1879/80 clearly shows —

1. Varivasyarahasya (Sake 1710)
2. Kaulopanishadvyakhya
3. Bhavanopanishadvyakhya
4. Mahopanishadvyakhya
5. Tripuropanishadvyakhya
6. Shyamopanishadvyakhya
7. Sankarshakandamimamsa
8. Bhattadipika
9. Bundhayanasahasrabhojana khandavyakhya
10. Navaratnamala
11. Sivanamakalpalata.
12. Guptavati (Commentary on Devi Saptas'ati)
13. Sivastotras'ataka
14. Lalitasahasranamabhashya
15. Trichabhaskara

The Ms on which the present edition of the Kos'a is based bears date It is शालिवाहन शके १६९० मन्मथनामसंवत्सरे श्रावण उद्दशम्यामिद पुस्तक समाप्तम्

There is a veil of uncertainty, I should think, spreading over and round the time when Bhaskara, Bhaskararaya, or Bhaskararaja, author of the present work, lived In Dr Bhandarkar's printed report for 1883/84, a work named Varivasyarahasya by the same author (the same as above) numbered 734 is said to have been written in S'ake 1710 This is the date either of the completion of the work or of the manuscript If of the completion of the work this date does not at all go in with the date given below of the completion of another work of the same author—the Lalitasahasranamabhashya If of the manuscript there is a possibility of the author having lived long before this date But from the following considerations it can safely be inferred that this is the date of both the completion of the work and the manuscript or in other words the date of the completion was not far back from that of the manuscript The Lalitasahasranamabhashya is put down by Dr Bhandarkar as having been completed by Bhaskararaya in 1685 (see p 18 of his Report for 1879/80) This is of course Samvat I shall presently say why The beginning and ending verses of the Bhashya (No 50) is given there are —

आदि.

श्रीगम्भीरविपश्चित पितुरभूथ कोनमाम्बोदरे
विद्याष्टादशकस्य मर्मविदभूद श्रीनृसिंहाद्गुरा ।
यश्च श्रीशिवदत्तशुक्लचरणै पूर्णाभिषिक्ताऽभव
त्स श्रेता त्रिपुरात्रयाति मनुते तामेव नाथनयाम् ॥ १ ॥

अन्त

श्रीविश्वामित्रवश्य शिवभजनपरो भारता सोमपीथा
काश्या गम्भीरराजो बुधमणिरभवद्भास्करस्तस्य सूनु ।
मोदच्छायामिताया शरदि शरदतात्राश्विने फाल्गुत्ते
शुक्र (१६८५) सोमे नवम्यामतनुत ललितानामसाहस्रभाष्यम् ॥ १ ॥

In this verse of the colophon of the Bhāshya Bhāskara rāya gives the date of the completion of his work The *interpretation of this is the hinge on which the whole thing turns* It therefore becomes necessary that मोदच्छायामिताया शरदि should be correctly interpreted If 1685 is taken as the correct date the tale told by Mr Gangādhar Shāstri of Bhāskararāya's visit to Poona becomes a forgery His visit to Poona is only possible if he is a contemporary of Parashurâm Bhâu and not otherwise If we take 1785 as the correct date then there is nothing so far as things stand at present that is irreconcilable Mr Gangādhar Shāstri had given us the date with the explanation in haste (as given in the Marāthi preface or introduction) As the Saka or era recognised in the North of India was the Samvat, we took 1785 Samvat as the date of the Lalitāsahasranāmabhāshya We hoped to utilize this information when the time of writing the preface came but before this time came the learned gentleman was carried away from us The difference between this date and Dr Bhāndārkar's date is a hundred years which we did not mark before Dr Bhāndārkar says at p 88 of his report for 1883/84 that Bhāskararāya flourished in the beginning of the 17th century This conclusion is I am led to believe based on 1685 as the

date of the Bhāshya abovenamed The Samvat (for that and no other is the era adopted by Dr Bhāndārkar) year 1685 gives Saka 1550 or 1628 A D Parashurāmpant Bhāu had a widowed daughter and he did invite opinions from Pandits from Banāres and wanted to have the Hindu Shāstras interpreted in favour of Remarriage He lived from Sake 1662 to 1721 or A D 1740 to 1799 He was married in A D 1753 His eldest son was born in 1761 and his eldest daughter was a widow, she having lost her husband only a fortnight after her marriage when she was only eight years old These circumstances supposing that Bhāskarāchārya was invited and brought to Poona require that he must be living in or about the year A D 1770 I was therefore about to reject Mr Gangādhar Shāstri's story as it was quite at variance and could not be reconciled with the date furnished by Dr Bhāndārkar, when I was given the following verse in connection with the Akshara Lipi from the Sammasāra —

कादयोऽङ्काष्टादयोऽङ्का पाद्या पञ्च प्रकीर्तिता ।
यादयोऽष्टौ मता प्राज्ञैर्गणकैर्बुद्धिमत्तरैः ॥ १ ॥

I would render it into English —The letters क to झ and ट to ध represent in order the nine figures one to nine ञ and न represent zero The five letters from प to म represent again the first five figures or numbers Similarly the letters य to ह the last of the Sanskrit alphabet represent the numbers one to eight in order This when made use of in interpreting the verse मोदछायामिताया &c gives us the year 1785 and not 1685 I would therefore make Bhāskarāchārya live a century later than Dr Bhāndārkar would I would have him live in the 18th century and not in the 17th

I have other authorities also for arriving at this conclusion and these I would not hold back They are —

(1) छ is given equal to 7 at p. 2 No. 1 Vol. I. of a monthly (now stopped) named ज्योतिःप्रकाश conducted by one Mr. N. G. Kadlag.

(2) In a verse ennumerating the formula for finding the apparent *position of the planet* गुलिक (Neptune as some native astronomers say) we have in the सर्वार्थचिन्तामणि, a Hindu astronomical work, the following verse .—

तरुखरजयभयनृपतनुखनिनाड्यो भास्करादिवारेषु ।
दिनमानघटी गुणिता नागहृता गुलिकनाडिका स्पष्टा ॥ १ ॥

In this verse तरु, खर, जय, भय, नृप, तनु, खनि are interpreted by 26, 22, 18, 14, 10, 6, and 2. Among these जय=18 ज being equal to 8 and य being equal to 1. As ज=8 it is clear that छ=7.

(3) The Samvat year 1685 corresponds to the S'aka year 1550. According to the verse मोदछायामितायां &c. the 9th. day of the first or bright fortnight of Âs'vina must fall on a Monday. The formula for finding the Ahargana as given in the verse छ्रभ्येन्द्रोनितशक ईशहृत &c of the Grahalâghava invariably and universally made use of, would not give Monday for the 9th of Âs'vina for the year 1550 but does give it for 1650

(4) There is a commentary on the Saptas'ati by Nagojibhatta and the Guptavati (No 12 above) is professedly written by Bhâskararâya to show that the interpretations of Nagojibhatta are erroneous This if true leaves no doubt as to the priority of Nâgojibhatta Nâgoji and Bhâskara might at least be supposed to be contemporaneous and the commentary of Nâgoji might have appeared before that of Bhâskara As to Nâgojibhatta's date 1731 A. D. see Dr Bhândârkar's Report for 1883/84 pp. 51.

For these considerations I am inclined to have our author live in the 18th century as I have said above. He

is not at all to be confounded with Bhatta Bhâskara, Bhâskara Mis'ra and others of a very ancient date. I have the highest regard for Dr. Bhândârkar and am sorry I have an occasion to disagree with him Although I do so I am quite willing to withdraw my conclusions if it turns up that the 17th century must be taken as the correct date of Bhâskara. Circumstances must have happend which might have led Dr. Bhândârkar to interpret गोरङबाण by 1685. For having drawn my attention to the notices of Bhâskara's works in the printed Catalogues and Reports I am indebted to Dr. Bhândârkar himself.

The following pages clearly show how small and poor the Vedic vocabulary was *i* It will be seen that the same word denotes a number of things or objects. *ii* In the case of verbs, however, we see that there is a number of words to denote the same action, that of going especially. *iii* That there are no names for a mountain and the moon when we have names for the sun, a cloud, rivers, water, sacrifice, priests, and other things, is a thing that strikes me as strange.

We cannot conclude this introduction without expressing our sincere thanks to Mr. Kâs'inâth Pândurang Parab for his suggestions and assistance freely rendered (as usual) by him when the book was passing through the press.

N. B G.

॥ श्रीः ॥

ग्रन्थस्य निर्मातुरैतिह्यकथा ।

अस्य ग्रन्थस्य निर्माता विद्वान्भास्करपण्डितः ।
शास्त्रे वेदे तथा श्रौते निष्णातः समभूदयम् ॥ १ ॥
बृहस्पतिसमो बुद्ध्या बभूवेति तु निश्चितम् ।
तद्ग्रन्थवाचनादेतज्ज्ञायते किल साप्रतम् ॥ २ ॥
आसीच्चायं पुरा काले विडसांगलिनामके ।
खेटके हि चरन्नित्य भिक्षार्थं वा इतस्ततः ॥ ३ ॥
आकिंचन्यात्सदा खिन्नो जगाम गहने वने ।
तोषयामास वै देवीं तपसा स द्विजोत्तमः ॥ ४ ॥
ततो देवी प्रसन्नाभूज्जगाद वरमीप्सितम् ।
ब्रूहि मे भूसुरेन्द्र त्वं ध्यानावस्थितमानस ॥ ५ ॥
विप्रोऽवदत्तदा देवीं मत्समो मास्तु भूतले ।
यद्यदिच्छसि तत्सर्वं प्राप्स्यसीति तु निश्चितम् ॥ ६ ॥
इति देवी वरं दत्त्वा तत्रैवान्तरधीयत ।
ततः प्रभृति रायोऽय पाण्डित्यं समुपागतः ॥ ७ ॥
सुप्रसिद्धो जगत्यस्मिन्नितरा पण्डितेषु च ।
अनेन रचिता ग्रन्थाः सन्त्यनेके तथापि च ॥ ८ ॥
किंवदन्त्या च यज्ज्ञातं तदत्त विदुषा मुदे ।
पुण्याख्यपत्तने राजन्मण्डलीषु प्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥
आसीद्विद्वान्महाञ्शान्तो गङ्गाधरसमाख्यया ।
मणिरामसुतश्चायं दातारकुलभूषण ॥ १० ॥
वेत्ता शास्त्रपुराणानां पूर्णयाज्ञिककर्मणाम् ।
अस्मभ्यं तेन कथितं भास्करस्य कथामृतम् ॥ ११ ॥

विद्वज्जनाराधनतत्परेण
प्रसिद्धबल्लाळतनूद्भवेन ।
विश्वेशनाम्ना सुधिया सदैव
नेत्रावलोकाय सुशोधितोऽयम् ॥ १२ ॥

१ वर्द्धनामनिर्देशोऽयम्, तेन च भास्करराय इत्यस्य ग्रहणम्. २ स एव.

उपोद्घात.

सुमारें १९०।२०० वर्षांपूर्वी श्रीकाशीक्षेत्रीं पंडित भास्करराय या नांवाचे विद्वान् गृहस्थ होऊन गेले. हे देशस्थ ब्राह्मण होते. यांच्या उत्पत्तिस्थानाचा चांगलासा ग्रांथिक शोध लागत नाहीं. पंडितराय यांच्या संबंधाची लोकांत दोन प्रकारची माहिती असल्यामुळें, त्यांतील एका प्रकारची माहिती श्लोकांनीं व्यक्त करून दाखविली आहे. आतां दुसऱ्या प्रकारच्या माहितींत असें ही समजतें कीं, यांचें मूळस्थान प्रयागच्या पूर्वदिशेस श्रीकाशीक्षेत्राच्याच आसपास होतें. कारण पंडितरायांची वस्ती अन्यत्र कोठें नसून बहुत वर्षें त्यांची स्थिति काशीक्षेत्रींच होती. फक्त एकवार ते पुणें येथें परशुराम भाऊ पटवर्धन यांच्या गतभर्तृक कन्येचा पुनर्विवाह होण्याच्या खटपटींत आले होते. पंडितराय हे शाक्तसांप्रदायी होते, व त्यांनीं शाक्तसंप्रदायावर कितीएक ग्रंथ रचलेले आहेत. ही वरील गोष्ट नाथ असें दीक्षानाम ह्यांच्या नांवास जोडलेलें असल्यामुळें अगदीं निर्विवाद आहे. नाथशिष्यसम्प्रदायाप्रमाणें पंडितभास्कर यांचीही शिष्यपरंपरा अद्यापि चालू आहे. पंडितराय यांनीं सर्वशास्त्रांवर टीकारूपानें नवीन ग्रंथ रचलेले आहेत. ग्रंथरचनेच्या संबंधानें पंडित भास्करराय यांची मान्यता विद्यारण्य स्वामीपेक्षांही विशेष मानली जाते.

असल्या या महान् विद्वानानें वैदिकनिघंटूकडे वळून त्यांतील गूढार्थास दूर करून त्यावरील भाष्याच्या (निरुक्ताच्या) साहाय्यानें त्यांतील सर्व पदांची रचना अमरकोशाप्रमाणें पद्यें रचून मुग्धतेचें स्पष्टीकरण केलें. असल्या उपयुक्त ग्रंथाचा लोकांस उपयोग व्हावा या हेतूनें आम्ही प्रस्तुत ग्रंथ छापून प्रसिद्ध करण्याच्या खटपटीस प्रवृत्त झालों. आतां इतकें मात्र संदिग्ध आहे कीं, हा ग्रंथ कोणत्या काळीं कोणत्या मितीस तयार झाला याजबद्दल निदान आह्मांस तर कोणत्याही प्रकारें आधार सांपडत नाहीं. फक्त लेखी पुस्तकावर शालिवाहन शक १६९३ आहे ह्यावरून पुस्तक लिहिल्यासच ११३ वर्षें झालीं आहेत हें खचीत आहे. मात्र केवळ ठोकळ अनुमानानें रायांनीं ललितासहस्रनामावर केलेल्या भाष्याच्या शेवटीं दिलेल्या श्लोकचरणानें ठरलेल्या

त्याच काळात थोडें मागेंपुढें या वैदिककोशाची रचना झाली असेल असें वाटतें. ललितासहस्रनामभाष्याच्या शेवटीं 'मोदच्छायामिताया शरदि शरदतानाग्निने कालयुक्ते' असें लिहून त्याचा अर्थ अक्षरलिपीनें रायानींच दर्शित करून ठेविला आहे. कालाची संदिग्धता पुण्यातील प्रसिद्ध विद्वान्, कैलासगामी वे. शा. स. रा. रा. गंगाधर शास्त्री दातार यानीं दूर केली. गंगाधर शास्त्री यास रायाच्या शिष्यसंप्रदायाची जी माहिती होती ती ही त्यानीं आह्मास दिली. म=५ द=८ छ=७ य=१ मिळून एकदर संस्कृत कालमानलेखनपद्धतीप्रमाणें १७८५ झाले. हा विक्रम शक (संवत्) असल्यामुळें यातून १३५ वर्षे वजा करून बाकी राहील तो शालिवाहन शक याप्रमाणें धरून शके १६५० सालीं सदर भाष्याची समाप्ति झाली असें होतें.

आता या वैदिककोशाचा साहाय्यानें वैदिकशब्दार्थपरिज्ञान अतिसुलभरीतानें होऊन वेदाच्या कोणत्याही भागात आलेल्या वैदिकशब्दार्थांची अडचण पडणार नाहीं. याप्रमाणें आमच्या सर्व शास्त्री लोकास व विशेषेंकरून विश्वविद्यालयातील बी. ए च्या व एम् ए च्या परीक्षेस जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांस या कोशाच्या योगें बरेंच साहाय्य होईल असें आह्मास वाटतें

आह्मास या पुस्तकाची लेखी मूळप्रत स० १८८७ च्या मे महिन्यात रा. रा. चिंतामण बळवंत सोमण यांनीं दिली. हा प्रत कोणी तरी असंस्कृत मनुष्यानें लिहिली असल्यामुळें बरेच ठिकाणीं अक्षराची गटवड झालेली आहे. आह्मीं याची प्रत नीट तयार करून त्यात असलेल्या कित्येक अडचणी कै. वे शा. स. रा. रा. गंगाधर शास्त्री दातार यास विचारून त्यातील कांहीं नीट केल्या व कै० शास्त्रीबावाजवळ याच वैदिककोशाची चवथ्या व पाचव्या वर्गाची असलेली प्रत त्यानीं आह्मास दिली. ती प्रत शास्त्रीबोवानीं स्वत शुद्ध केलेली असल्यामुळें, तिजपासून आह्मास बराच उपयोग झाला. व शास्त्रीबोवानीं आह्मास वेळोवेळीं बरीच मदत केली यावद्दल त्याचे उपकार जितके आहेत असें ह्मणावें तितकें थोडेंच. तसेंच रा. रा. सोमण यानीं हें अमूल्य पुस्तक आह्मास देऊन सर्व जगतावर उपकार केल्यानें श्रेयाचे वाटेकरी होऊन बसले, यावद्दल त्यांचेही आह्मीं बहुत उपकार मानतों. सरतेशेवटीं हा

ग्रंथ प्रसिद्ध होतांना म्हणजे छापताना आमचे मुंबईकर मित्र रा. रा. काशीनाथ पांडुरंग परब यांनीं जी अमूल्य मदत दिली तीबद्दल त्यांचे आभार प्रदर्शित केल्याशिवाय हा उपोद्घात संपविणें रास्त होणार नाहीं; सबब ते आह्मी संतोषानें प्रदर्शित करतो. आता या कोशबद्ध निघंटूचा रसास्वाद रसिकजन घेतील अशी जगन्नियंत्या परमेश्वरास प्रार्थना करून हा उपोद्घात संपवितों.

पंडित भास्करराय यानीं रचिलेल्या ग्रंथाची आह्मास जी माहिती मिळाली आहे ती येणेंप्रमाणें.—

१ वरिवस्यारहस्य, २ कौलोपनिषद्व्याख्या, ३ भावनोपनिषद्व्याख्या, ४ महोपनिषद्व्याख्या, ५ त्रिपुरोपनिषद्व्याख्या, ६ श्यामोपनिषद्व्याख्या, ७ संकर्षकाडमीमासा, ८ भाट्टदीपिका, ९ बौधायनसहस्रभोजनखंडव्याख्या, १० नवरत्नमाला, ११ शिवनामकल्पलता, १२ गुप्तवती (ही सप्तशतीवरील टीका सर्वत्र सुप्रसिद्ध आहे), १३ शिवाष्टोत्तरशतक (यात पंडितानीं शिवाचें नाव प्रत्येक श्लोकाचे अर्तीं आणून प्रत्येक श्लोकाचें वृत्त निराळें बांधलेलें आहे), व १४ ललितासहस्रनामभाष्य.

वि. शा. जो.

---

* पंडितरायाचे शिष्यवर्गांपैकीं कोणी एका विद्वानानें, पंडित भास्कररायाच्या बाल्यावस्थेपासून तों थेट त्याचा अंतकाल होईपर्यंतों ज्या ज्या गोष्टी घडल्या तितक्या सगळ्या एकेठिकाणीं करून त्या ग्रंथाचें नाव 'कटुतिक्ताम्लकाव्य' असें ठेविलें. याचें असें नांव ठेवण्याचें कारण इतकेंच ऐकतों कीं, रायाच्या आयुष्यांत काहीं तिखट कडू व आंबट ह्म० चांगल्या मध्यम व कनिष्ठ गोष्टी घडल्या हें मनात आणून ग्रंथकर्त्यानें असें नाव ठेविलें असावें. व तोच ग्रंथकार असें लिहितो कीं, पंडितराय हे महारोगग्रस्त झाले असता त्यास अर्घ्यप्रदानानें गुण येऊन ते पूर्ववत् झाले, तेव्हा त्याच्या अंतःकरणात असें आलें कीं, अर्घ्यप्रदानावर कांहींतरी ग्रंथ रचून लोकास त्याची योग्यता दाखवावी. असें मनात आणून त्यानीं प्रथमतः त्याजवर 'तृचभास्कर' या नावाचा ग्रंथ रचला व त्या दिवसापासून रायास ग्रंथरचनेचा नाद लागून त्यानीं पुढें शेंकडो ग्रंथ रचले. अशी माहिती एकानें (एथील वे. शा. सं. रा. रा. दामोदर शास्त्री साठे यांनीं) सांगितलेली लोकास सादर केली आहे.

॥ श्रीः ॥

अथ

वैदिककोशः ।

श्रीगुरुचरणौ नत्वा भास्कररायेण सोमयाग्निचिता ।
वैदिकनिघण्टुकमिताः शब्दाः श्लोकैर्निबध्यन्ते ॥ १
अस्मिन्वैदिककोशे प्रथमं नानापदात्मकं काण्डम् ।
ऐकपदिकं द्वितीयं, त्रितयद्वितये क्रमेण वर्गाणाम् ॥ २
भूर्भूमिरवनिर्गोत्रा गौरिळा निर्ऋतिर्मही ।
ग्मा ज्मा क्ष्मा क्षा क्षितिः क्षामा क्षोणी (क्षोणी क्षमा) पृथ्व्यदिती रिपः ॥ ३
उर्वी पूषा गातुरिति भूनामान्येकविंशतिः (२१) ।
हेम चन्द्रं रुक्ममयो हिरण्यं भर्म काञ्चनम् ॥ ४
लोहं पेशो जातरूपममृतं कृशनं मरुत् ।
कनकं दत्रमित्येवं हेम्नः पञ्चदशाभिधाः (१५) ॥ ५
अन्तरिक्षं बर्हिरध्वा व्योम पुष्करमम्बरम् ।
समुद्रः सैगरं(रो) धन्व भूरापः पृथिवी वियत् ॥ ६
स्वयंभूरध्वराकाशे इत्याकाशस्य षोडश (१६) ।
स्वः पृश्निर्गोर्नभो नाको विष्टबित्यभिधास्तु षट् ॥ ७
सूर्यस्य च द्युलोकस्य साधारण्येन वाचि(च)का (६) ।
किरणाः खेदयो गावो रश्मयो वसवो वनम् ॥ ८
संसर्पयो दीधितयः साध्या उस्रा मरीचिपा ।
अभीशवः सुपर्णाश्च मयूखाश्च गभस्तय ॥ ९
इति पञ्चदशोक्तानि रश्मिनामानि सूरिभिः (१५) ।
हरितः ककुभः काष्ठा आशा व्योम तथोपरा ॥ १०

---

१ क्षुमा (नि०) २ सगर (नि०) ३ नभ इति षट् साधारणानि (नि०). ४ सुसर्पयः (नि०).

आता आशा इति प्रोक्तान्यष्टौ नामानि वै दिशाम् (८)।
शर्वरी शिरिणा श्यावी मोकी शोकी पयस्वती ॥ ११
अक्तुरूर्म्या क्षपा राम्या यम्या नम्या तमस्वती ।
दोषा नक्ता तमोऽसिक्नी घृताच्यूधो रजः पयः ॥ १२
हिमा वस्वीति राज्याख्यास्त्रयोविंशतिरीरिताः (२३)।
सूनरीसूनृतावर्यो सूनृता सूनृतावती ॥ १३
सुम्नावर्यर्जुनी भास्वत्योदती च विभावरी ।
अहना द्योतना श्वेत्या वाजिनी वाजिनीवती ॥ १४
चित्रामघारुपीति स्युरुषो नामानि षोडश (१६)।
वासर स्वसराणि द्युर्वस्तोर्भानुर्घृणो दिवा ॥ १५
दिनं घ्रसश्च घर्मश्च द्यविद्यवि दिवेदिवे ।
अह्नो द्वादश नामानि (१२)
मेघोऽभ्रं पर्वतोऽसुरः ॥ १६
अश्मो गोत्रो वलो ग्रावा वृषन्धिर्वृत्र ओदन ।
पुरुभोजा अद्रिरश्मा वलिशानो गिरिश्ररुः ॥ १७
उपरः शम्बरः कोश उपलश्चमसो व्रज. ।
वराहो रौहिणश्चैव रैवतोऽहिर्बलाहकः ॥ १८
दृतिः फलिग इत्येव त्रिंशन्नामानि वारिदे (३०)।
वाग्वाणी भारती गीर्गीर्वाण श्लोकः सरस्वती ॥ १९
धारा गभीरा गम्भीरा मन्द्रा मन्द्राजनी निवित् ।
गौरी सुपर्णी गान्धर्वी वाणीची धमनि॰ पविः ॥ २०
वाशी नाळीरिळा मेना मेळि. सूर्या नना विषा ।
वग्नु स्वाहो-पंदिर्मायुर्जि(पब्दिमायू जि)ह्वा घोषः स्वर स्वनः ॥ २१
काकुद्धोत्रा गणो गाथर्ग्येना ग्ना धिषणा कशा ।
शब्दो नौर्वेकुरानुष्टुबदितिर्धेनुरक्षरम् ॥ २२

१ उपब्दिः (नि०)

गल्दा मही शची वल्गुः सर इत्याद्वया इमे ।

वचसः सप्तपञ्चाशा[त्] (५७)

ज्ज (ज)लमम्बूदकं पयः ॥ २३

क्षीरं सलिलमम्भोऽर्णस्तोयं तूयं वन विषम् ।

कब(व)न्धं वार्नभः (वा नभः?)क्षोदः पुरीषं क्षद्म पिप्पलम् ॥ २४

घृत मधु कशो रेतो बृबूक जन्म बर्बुरम् ।

सुक्षेम धरुणं तुम्र्या ध्वस्मन्वद्बुसमक्षरम् ॥ २५

अरिन्दान्यायुधानि जामि स्रोतः क्षपः सुरा ।

अह्निः सरो रसस्तृप्तिर्भेषज स्वः सहः शवः ॥ २६

यादुरोजः सुखं क्षत्रं भूतं भुवनमावयाः ।

भविष्यदप ईं व्योम स्तृतीकं सदनं यशः ॥ २७

महः स्मृतीकं(महो यहेन्दू) स्व(स)र्णीकं सतीनं सद्म गम्भरम् ।

हविर्गभीरं गहनं योनि सत्यमृतं रयिः ॥ २८

ऋतस्ययोनिरन्नं सन्नामापो वहि(र्बर्हि)रक्षितम् ।

नीर पूर्णं वपुः सर्वं पवित्रं हेम शम्बरम् ॥ २९

शुक्र तेजोऽमृत स्वर्गो(सर्गो) जलाषं वैरिक स्वधा ।

महदम्बं शुभं सर्पिः कपीटमिदमित्यपाम् ॥ ३०

एकोत्तरशतं संज्ञाः (१०१)

नद्य(द्य) स्वा सरितोऽस्रुवः ।

सीरा अवनयो यव्या[ः] स्रोत्या एन्यश्च मातर. ॥ ३१

नादोअर्णा रोधचक्रा रुजाना धुनयोऽपि च ।

हिरण्यवर्णा पे(पा)र्वत्यो नभन्वो हरितस्तथा ॥ ३२

अर्णाः कुल्या वर्य उर्व्य ऊर्जस्वत्यश्च रोहित ।

पय्यः स्रवन्त्यो भास्वत्य इरावत्यश्च सस्तुत ॥ ३३

१ स्मृतीकमिति पाठान्तर स्तृतीकमित्यस्य स्थाने क्वचिद्दृश्यते निघण्टौ 'यहं, इन्दुं' इति पदे अत्र न लभ्येते. २ सर्गो (नि०). ३ वारि (नि०) ४ पार्वत्य (नि०).

पयस्वत्यस्तरस्वत्यः सरस्वत्यश्च सिन्धवः ।
रोधस्वत्यो हरस्वत्यो वक्षणा अजिरा इति ॥ ३४

सप्तत्रिंशन्नदीनामान्य(नि) (३७)

(अ)श्वो वाजी हयो नर[१] ।
हसासोऽर्वा वह्निरत्यो दधिका[१] पैद्व एतश. ॥ ३५
औच्चैश्रवस एतग्व[१] पतङ्गा आशुरेव च ।
[२]दौर्गस्तार्क्ष्यो दधिक्रावा सप्तिरव्यथयोऽरुषः ॥ ३६
श्येनासश्च सुपर्णाश्च माश्वत्यो(त्वो) ब्रध्न एव च ।
ह्यर्याणामित्यश्वशब्दाः षड्विंशतिरुदीरिता[१] (२६) ॥ ३७
हरी इन्द्रस्य, हरित आदित्यस्य तुरङ्गमाः ।
अरुण्यो गाव उपसा, विश्वरूपा बृहस्पतेः ॥ ३८
पृषत्यो मरुतामश्वा, श्यावाः सवितुरीरिता[१] ।
रोहितोऽग्ने र,जाः पूष्णो, रासभावश्विनोरपि ॥
तुरगा नियुतो वायो(:)

र(अ)थ दीदयति द्युमत् ॥ ३९

भ्राजते भ्राशते शोचति भ्रौश(श्य)ति द्योतते ज्योतते मन्दते मन्दते ।
रोचते चेति शब्दा ज्वलसर्थका एत एकादशा(श) (११)

(अ)थ ज्वलद्वाचकाः ॥ ४०

कल्मलीकिनमर्चिश्च शोचिर्वे जञ्जणाभवन् ।
घृणिर्हरस्तपस्तेजो जमद्वै मल्मलाभवन् ॥
शृङ्गाणीति (११) समासोऽभूद्भूम्यादेर्वर्ग आदिम ॥ ४१

इति भूम्यादिवर्गः ॥ १ ॥

ऋतु वरन्ती नर्तैत्वं(मैत्रच्च) करणानि करासि धी ।
करिक्रत्करुण कृत्वी वेपोऽपः कर्तवै शची ॥ १

---

१ अश्वा[१] (नि०) २ दौर्गुह (नि०) ३ भ्रासयति (नि०) ४ द्युमत् (नि०)

कर्त्वं कर्तोव्रतं विष्टी शग्म (शक्म) वेपश्च कर्वरम् ।
शिमी शिल्पं शमी शक्तिर्दसोऽम इति कर्मणः ॥ २
पाड्विंशतिर्नामधेयान्य(नि) (२६)
(अ)पत्यं तनय(यं) प्रजा(जा) ।
जास्तुक्तोक तक्म तोक्म सूनुः शेषो गयो नपात् ॥ ३
यहुरमो बीजमिति सूनोः पञ्चदशाभिधाः (१५) ।
मनुष्या जन्तवो मर्त्या मर्ता मर्या नरो विशः ॥ ४
हरयो नहुषो व्राताः कृष्टयः क्षितयो धवाः ।
विवस्वन्तश्चर्षणयस्तुर्वशा द्रुह्यवोऽनव ॥ ५
जगतस्तस्थुपः पञ्चजना पूरव आयवः ।
यदवः पृतनाश्चेति नराख्याः पञ्चविंशतिः(२५) ॥ ६
बाहू गभस्ती भुरिजौ क्षिपस्ती चैव शकरी ।
करस्नावायती अप्नवानाभीशू विनंगृसौ ॥ ७
भरित्रे च च्यवानेति भुजयोर्द्वादशाभिधाः(१२) ।
शाखा व्रिशः क्षिप शर्या रशना धीतयोऽग्रुव ॥ ८
हरितोऽवनयः कक्ष्या[ ] स्वसारो जामयो विप. ।
गभस्तयो दीधितयो योजनानि सनाभयः ॥ ९
योक्त्राण्यभीशवोऽथर्यो धुरोऽण्यो(ण्व्यो)ऽङ्गुलिवाचकाः ।
द्वाविंशति(:)(२२)
वे(व)शिम वेति वेनत्युश्मसि वेसति ॥ १०
वनोति जुषते हर्यत्याचके वष्टि वाञ्छति ।
नाकनन्मन्यते छन्तसदुशिकन्नति कानिषत् ॥ ११
नरमान इतीमेऽष्टादश कान्तिक्रियार्थकाः (१८) ।
अन्धः पयः श्रव पृक्ष पितुर्वाजो वेय (ज सुत) सिनम् ॥ १२

---

१ तक्म (नि०). २ तनय (नि०) ३ प्रजा (नि०) ४ अप्न्यं (नि०) ५ वय इति पदं निघण्टावदृष्टम्. सुत इति निघण्टुस्थ नाम दृष्टम्.

इरे'ले(ळे)पमवो धासिरूर्गकैः क्षु ससं स्वधा ।
रसः क्षद्म नमो नेमो ब्रह्मायूं:(युः) सूनृता यशः ॥ १३
वर्चः कीलालमित्यन्नस्याष्टाविंशतिराह्वयाः (२८) ।
वेति भर्वत्यावयति बब्धां ह्वरति बप्साति ॥ १४
बभस्ति मसथोऽविप्यन्वेवेष्टीति दशाभिधाः ।
भक्षणस्य (१०)
शवः पाजः शर्धस्त्वक्षस्तरस्तवः ॥ १५
ओजो बाधो नृम्णं तविषी शुष्मं सहो यहः शुष्णम् ।
शूपं दक्षो वीळूं(ळु) च्यौत्नं वर्गो वधो द्युम्नम् ॥ १६
धर्णसिर्द्रविणं चैव स्पन्द्रासः शम्बरं च वृक् ।
पौंस्यानि मज्मनेत्यष्टाविंशतिर्बलवाचकाः(२८) ॥ १७
रिक्थं द्रविणं रत्नं रेक्णो वेदो रयिर्मघं वरिवः ।
श्वात्रं क्षत्रं मीळ्हुं द्युम्नं भग इन्द्रियं गयो रायः ॥ १८
नृम्णं बन्धुर्मेधा राधो वसु भोजनं तना द्युत्रम् ।
ब्रह्म यशःश्रवैः(व)सी वृतमित्यष्टाविंशतिर्धनाभिख्याः(२८) ॥ १९
अघ्न्योस्त्रियोस्रा जगती शक्क(क्व)रीळादितिर्मही ।
अहीति नव नामानि गवाम(म्) (९)
(अ)थ वनुष्यति ॥ २०
रेळते हेळते भामते श्रीणाति भृणीयते ।
कम्पते मोजते चैव तथा श्रेपति दोधति ॥ २१
दश क्रुध्यतिकर्माणो(णः)(१०)
मन्युर्हेळो हरो घृणिः ।
त्यज एहो ह्वरो भामो जूर्णिश्च तपुषी व्यथिः ॥
इत्येकादश नामानि क्रो(क्रु)नो (धः) (११)
(अ)थ गतिधातवः ॥ २२

---

१ इळां (नि०), २ आयुं (नि०). ३ त्रोतु (नि०), ४ यशः...... । श्रवः (नि०).

अयते कवते गवते नवते पवते वहते जेहते यतते ।
धमति भ्रजति भयति च्यवते लजति छवते रजति प्रवते ॥ २३
अजगन्नंसतीर्पति कालयति द्रमति द्रवतीपति पेलयति ।
कसति त्सरति स्रवति स्यमति स्वरति क्षियति ध्रति हन्त्यनिति ॥ २४
वर्तते लोटते लोठते सर्पति स्यन्दते रहति भ्रमति ध्वसति ।
रीयते डीयते दीयंते सश्चति म्यक्षति क्षोदति श्वात्रति प्व कति ॥ २५
आगनीगन्ति जङ्गन्ति वञ्चत्यगन्नीह्वते सर्स्रते नेर्दति(ऋच्छति) श्रोतति ।
द्राति वेपिष्टि योपिष्टि हर्यत्यवत्योति दभ्रो(भ्रो)ति च क्षुम्पति स्रसते ॥ २६
प्साति तुरीयति वाति ऋणोति भ्राति रथर्यति गन्ति सिसर्ति ।
अर्दति मर्दति वेति हयन्तादेजति तेजति(रेजति) मार्ष्टि जगायात् ॥ २७
याति भुरण्यति वेनति कण्टति पिस्यति बिस्यति मिस्यति नक्षति ।
इन्वति जिन्वति धन्वति ऋण्वति सेधति दघ्यति युध्यति ह्वळति ॥ २८
गमति ज्रयतीर्याति मिनात्यतति सश्चति ।
ईर्ते रंसरत्व(सचत्व)रुपति तकत्यार्य(र्ये)ति जंग(ग)ति(गाति च) ॥ २९
पतति फणति हनति जसति जमति च जवति क्षिर्णात्य(इयक्षत्य)युथु ।
ज्वेलति(चतति) जिगाति रिणाति च शवति द्वाविंशति शत चोक्ता (१२२)॥
आशु प्राशुर्मक्षु जीरा जूर्णिस्तूर्णिस्तृपु द्रवत् ।
ओप शूर्ता शूघनास शीभ तूयं शु तूतुजि ॥ ३१
भुरण्युस्तुज्यमानासस्तूतुजानो नु साचिव(चीवि)त् ।
ताजदज्रा वातरहा अजिर तरणिर्द्युगत् ॥ ३२
इति पाँङ्विंशतिः क्षिप्रनामानि(२६)

तळिदम्बरम् ।
आके उपाके अर्वाके अस्तमीके च तुर्वशे ॥ ३३

---

१ नसंते (नि०) २ इर्यति इयात इति धातुद्वय पठ्यते (नि०) ३ दीर्यति (नि०) ४ अधिकोऽय निघण्टुपाठात् ऋच्छतश्चापठनम् ५ यथापूर्वम् टि० ४ द्रष्टव्या ६ पूर्व २४ श्लोक पठित, सचतिश्च नैव पठित ७ द्वि पठित त्वाद्रातेश्चापठनात् २६ श्लोको द्रष्टव्य ८ टिप्पण्यौ ४ ५, द्रष्टव्ये ९ टिप्पणी ६ समम् १० मा नीनिव (नि०)

अवमे उपमे आसादन्तमानामितीरिताः ।
एकादशान्तिकाभिख्याः(११)
रणः समितिराहवे ॥ ३४
पृतनाः पृतनाज्यं च विखादो नदनुर्विवाक् ।
आक्रन्दे समनं सक्रा मीळ्हे नेमधिता भरे ॥ ३५
आजावभीके समीके ममसत्यं मृधः स्पृधः ।
वृत्रतूर्ये समरणे आणौ पृक्षे च सयुगे ॥ ३६
समत्सु सैमी(मि)थे सख्ये समर्ये पृत्सु सगथे ।
शूरसातौ वाजसातौ समनीके खले खजे ॥ ३७
पौंस्ये महाधने वाजे समोहे सद्म सगमे ।
सगेऽज्म संवतः संयत् षट्चत्वारिंशदीरिताः ॥ ३८
सङ्ग्रामाख्या(ः) (४६)
अश्नुतेऽश्नक्षतीन्वति चानशे ।
आक्ष(क्षा)ण आनडापानो नशदाष्टेत्यमी दश ॥
व्याप्त्याख्या(ः) (१०)
अथ दम्नोति निवपन्तु नितोशते ॥ ३९
अपि वृश्चति कृण्वति कृन्तति च श्नथति ध्वरति स्फुरति स्फुलति ।
नभते च सृ(स्तृ)णाति शृणाति पुनस्तळिदातिरर्दयति श्वसिति ॥ ४०
अवतिरति वियातो यातयति स्नेहयति धमति द्रूणाति ।
धूर्वति वृणक्ति रम्णाति मिनाति मिनोति ताळ्हि शम्नाति ॥ ४१
तृणेळ्हाखण्डल निबर्हयतीति वधार्थकाः ।
त्रयस्त्रिंशद(द्) (३३)
(अ)धो वज्रो दिद्युदेतिर्नेम' पविः ॥ ४२
नेमिर्मेनि. सृकः कुत्सः कुलिशोऽर्को वृको वध ।
स्वधितिः सायकस्तुग्र:(ग्र)स्तिग्म. परशुरित्यमी ॥ ४३

१ समिथे (नि०) २ आक्षाणः (नि०) ३ स्तृणाति (नि०)

अष्टादशाह्वया वज्रस्ये (स्य) (१८)
(इ) रज्यति च पत्यते ।
राजति क्षयतीत्यैश्वर्यार्थाश्चत्वार ईरिता (४) ॥ ४४
अर्यो नियुत्वान्राष्ट्रीन इति चत्वार ईशितुः (४)।
शब्दा इति तु कर्मादेर्द्वितीयो वर्ग उद्धृत ॥ ४५
इति कर्मादिवर्गः ॥ २ ॥

तुवि कुविदुरु पुरु सलिल शत सहस्र परीणसा विश्वम् ।
शश्वद्भूरि व्यानशिरिति तु द्वादश वहोः शब्दा (१२) ॥ १
न्हस्वो निवृष्व ऋध्वल्प प्रतिष्ठा मायुकोऽर्भकः ।
क्षुल्लको व(व²)म्रको दभ्रमृहन्ह्रस्वाभिधा इमा ॥ २
एकादश(११)
महद्धश्च ऋष्वस्तवस उक्षित ।
उक्षा ऋभुक्षा विहायास्तविषो महिषो बृहत् ॥ ३
गभीरो माहिनो यह्वो ववक्षिथ विवक्षसे ।
व्राधन्विरप्शी बहिष्ठ ककुहो रभसोऽम्भृण ॥ ४
अम्वोऽद्भुत बर्हिषदित्यभिधाः पञ्चविंशतिः ।
महतो(तः)(२५)
(अ)थ गयो गर्तो हर्म्यं पस्त्यममा दमे ॥ ५
नीळ दुर्या दुरोणेऽस्त स्वसराण्यजम शर्म च ।
छर्दिश्छाया सद्म योनिर्वरूथ शरण छदि ॥ ६
कृदर कृत्तिरित्येवमाख्या द्वाविंशतिर्गृहे (२२)।
सपत्यृच्छत्यृणद्धचृभोतोरज्यति सपर्यति ॥ ७
विवासति विधेम स्म(¹) नमस्यति दुवस्यति ।
दशैते परिचर्यार्थाः(१०)
शिम्बाता शतरा शिवम् ॥ ¹ ८
शेव शिल्गु शातपन्ता स्यूमक शेवृध मय ।
सुम्य शूप शुन शग्म जलाष भेषज च शम् ॥ ९

¹ श्वर इति शोध

स्योन क सुदिन सुम्न सुखनामानि विंशतिः(२०) ।
निर्णिग्वव्रिर्वपुर्वपे पेशोऽम कृशन मरुत् ॥ १०

अप्स प्सु पिष्टममतिररुप ताम्रमर्जुनम् ।
शिल्प चेति तु रूपस्य नामान्युक्तानि षोडश (१६) ॥ ११

अस्नेमानभिशस्त्योऽनेमानेद्योऽनवद्यश्च ।
पाको वामो वयुन सुनीथ उक्थ्यो दश प्रशस्याख्याः(१०) ॥ १२

केतु केतश्चेतश्चित्त धी क्रतुरेसि (सु) शची माया ।
वयुनमभिख्येसेकादश तु प्रज्ञाभिधानानि (११) ॥ १३

वट् श्रतसत्रर्तमद्धेत्था सत्यसेते पडाह्वयाः (६) ।
विचर्षणिर्विचष्टेऽवचाकशद्विश्वचर्षणि ॥ १४

चिक्यचाकनदाँ(द)चक्ष्म चष्ट इत्यष्टधातवः ।
पश्यसर्था(:) (८)
अथ हिक नुकमाहिक्माकृतम् ॥ १५

नकिर्निकीं माकिराकीं सुक नवपदानि तु ।
निपातास्ते तु नानार्थ(र्था) अथवा स्य(स्यु)रनर्थका (९) ॥ १६

अग्निर्न ये इदमिवेद यथा जार आ भगम् ।
श्वतुरश्चिद्ददमानाद्ब्राह्मणा व्रतचारिण ॥ १७

हिर्रैण्यरूपस्तद्वर्णो मेषो भूतो भियन्नय ।
वृंक्षस्य नु मनया च तद्वदित्यादिपूदिता ॥ १८

नेवानुचिद्यथावत्था हिरण्य ब्राह्मणा अपि ।
मेष(भूत) इत्यादय शब्दाः विज्ञेया उपमार्थकाः (१२) ॥ १९

स्तोभति गायति रेभति प्रच्छत्यर्चति गूर्धयति व्हयते च ।
रञ्जति रजयति यौति गृणाति छन्दति महयति रीति कृपायति ॥ २०

---

१ नम्या २ अनु (नि०) ३ अच म (नि०) ४ निरुक्ते 'तद्रूप' इत्येव लभ्यते ५ निरुक्ते वृक्षस्य नुत पुरुहूतवया इति पद दृश्यत ६ तथति श्वरनु नैव दृश्यत ७ इजय न (नि०)

रिहति पणायति धमति पद्क्षाः सपति कृपण्यति भनति पनस्यति ।
स्वरति रसति मदति नदति पणते वेनति जल्पति शंसति जरते ॥ २१
शशमानः पूजयति वल्गूयति पनायते ।
मन्दते भन्दते मन्द्रयते छदयतेऽपि च ॥ २२
मन्यते वाजयति च स्तौति नौतीति धातवः ।
चतुश्चत्वारिंशदर्चेसर्था(ः) (४४)
अथ विपन्यवः ॥ २३
विभो मनीषी मन्धाता विधाता मतयः कवि ।
विप्रो गृत्स ऋभुर्धीरो वेनो वेधाश्च वाघतः ॥ २४
कीस्तासोऽद्धातय. कण्वो नवेदा मतुथा विप. ।
आकेनिपो विपश्चिच्च मनश्चिदुशिजस्त्विति ॥ २५
चतुर्विंशतिसंख्याका मता **मेधाविनो**ऽभिधाः(२४) ।
रेभः कारुर्जरिता सूरिः कीरिर्नदः कृपण्युर्गौ ॥ २६
स्ताम् रुद्रश्छन्दो नादः स्तुबिति **त्रयोदश स्तोतुः**(१३) ।
यज्ञो वेनोऽध्वरो मेघो विदथः सवन मखः ॥ २७
नार्यो होत्रा विष्णुरिष्टिरिन्दुर्धर्मः प्रजापतिः ।
देवतातेति **यज्ञस्य प्रोक्ता पञ्चदश(शा)**भिधा (१५) ॥ २८
भरताः कुरवो वृक्तबर्हिषश्च यतस्रुचः ।
सबाधो वाघतो देवयवो मरुत इत्यमी ॥ २९
ऋत्विजां वाचका अष्ट(ष्टौ) (८)
वी(ई)महे यामि मन्महे ।
रिरिड्ढि दद्धि पीपरन्मनामहे मदेमहि ॥ ३०
मिमिड्ढि शग्धि मायतेरिरीहि पूर्धि यन्धि च ।
इपुध्यति च यन्तारो मिमीहीति तु धातवः ॥ ३१
याच्ञार्थकाः सप्तदश(१७)
दाति दाशति दासति ।

पृणक्षि महते राति तथा रासति तुञ्जति ॥ ३२
पृणाति शिक्षि(क्ष)तीत्येते दानार्था दश धातव (१०) ।
परीस्रवाशिषोऽभ्यर्थ पवस्वेति चतुःपदी ॥ ३३
सत्कृत्य प्रार्थनां ब्रूते (४) द्वौ सस्ति स्वपितीति तु ।
निद्रार्थका(कौ) (२)
व (अ)थो कूप कातु कर्तोऽवत क्रिवि ॥ ३४
वव्र कारोतरात्काट खात कुशय ऋश्यदात् ।
केवट सूद उत्सश्च कूपशब्दाश्चतुर्दश(१४) ॥ ३५
मुषीवास्तस्करस्तक्वा रिक्वा रिभ्वा रिपुस्तृपु ।
तायुर्हुरश्चिद्रिहाया अघशंसो मलिम्लुच ॥ ३६
वृको वनर्गुरिति तु स्तेनशब्दाश्चतुर्दश(१४) ।
निण्य सस्वरसनुतर्हिरुक् प्रतीच्य तथापीच्यम् ॥ ३७
त(नि)र्णीतान्तर्हितयोरिमानि षण्नामधेयानि(६) ।
आके पराके पराचैरारे चैव परावत ॥ ३८
दूरस्य पंच नामानि(५), प्रत्न पूर्व्य सनेमि च ।
प्रवया प्रदिवोऽह्नाय षण्नामानि पुरातने (६) ॥ ३९
इदानीं नूतन नव्य नव नूत्नमिदेति षट् ।
नव्यनामान्य(नि) (६)
(अ)थाभीके प्रपित्वे इति नामनी ॥ ४०
आसन्नस्यार्मेव दभ्रमल्पस्याथ तिर सत ।
अमाप्तवाचिनी प्राप्तवाचिनी केचिदूचिर ॥ ४१
त्वो नेम इति चार्धस्य, ऋक्षाश्च स्तृभिरित्युडोः ।
वल्मीककृमिसंज्ञे द्वे वम्रीभिरुपजिह्विका ॥ ४२
उ(ऊ)र्दर कृदर चेति धान्यावपननामनी ।
रम्भ पिनाक दण्डस्य, मेना ग्ना इति योषिताम् ॥ ४३
अया एनेत्यनेनार्थो, शिश्नार्थौ शेपवैतसौ ।

१ शिक्षति (नि०) २ ऊर्दर (नि०)

सिपक्तु सचते धातु(तु)द्वय सेवार्थकं मतम् ॥ ४४
भ्यसते रेजते धातु (तू) भयवेपनवाचकौ ।
रोदसी अम्भसी क्षोणी पुरन्धी धिषणे स्वधे ॥ ४५
नभसी रौ(र)जसी ओण्यौ सदसी सद्मनी मही ।
चम्वौ गभीरे गम्भीरे पार्श्वौ घृतवती अही ॥ ४६
उर्वी पृथ्वी अपारे च बहुले अदिती तथा ।
दूरेअन्ते इत्यखण्ड पदमेकमितीरिता ॥ ४७
द्यावापृथिव्योरभिधाश्चतुर्विंशतिसंख्यका: (२४) ।
वह्वादिनामको वर्ग समाप्तोऽभूत्तृतीयक ॥ ४८
इति वह्वादिवर्गः ॥ ३ ॥

इति भास्कररायेण काण्डो नानापदाभिधः ।
भ्वादिकर्मादिवह्वादिवर्गैस्त्रिभिरुदीरित ॥ ४९
॥ इति वैदिककोशे नानापदकाण्डः प्रथमः समाप्तः ।

जहेति हतवानर्थे, निधा पाशसमूहके, ।
शितामेति पद बाह्वोर्योनौ श्यामे यकृत्यपि, ॥ १
मेहना मङ्हे नास्तीत्यर्थे च महनीयके, ।
दमूना दानमनसि तथा दात(न्त)मनस्यपि ॥ २
इषिरेः प्रेरके चेच्छावति, मूपस्तु मूच(प)का(क) ; ।
कुरुतार्थे कुरुतन, चालन्या तितेउ(ऊ) स्मृतम् ॥ ३
मन्दुर्म(न्दू म)दिष्णौ मुदिते, शिप्रे स्तो नासिके हनू ।
लोधा(ध)लुब्धे, तुग्व तीर्थे, शीरमित्यनुशायिनी(नि) ॥ ४

१ रजसी (नि०) २ 'गुदे' इति पाठान्तरम् ३ 'यस्य चित्त गृहे सक्त तस्मिन्दममन स्यपि', 'दान्तेषु मनोऽस्येति विग्रह ' अय शोध ग्रन्थान्तरपुस्तके दृश्यते ४ ग दर्शके' इति पाठान्तरम् इषिरेणे (नि०) गन्तयप्ययम् (शोध) ५ मूषिका ' इति पाठान्तरम् बहुव-चन इति शोध ६ तितंऊ (नि०) ७ मन्दू (नि०) ८ लोधा, (पा०) शोध (नि०) ९ तुग्वनि (नि०) १० 'अदानशीलेऽपि' इति शोध

उदरे जठरे; वाहः सोमे; मध्या तु मध्यतः; ।
कायमानश्चायमाने तथा कामयमानके ॥ ५
विद्रधे विद्धे व्यूढे, द्रुपदं(दे) तु द्रुमाश्रय ।
नसन्त इत्यभिमुखे, नमतो व्याप्नुवन्ति हि ॥ ६
परितक्म्याभितो गन्त्र्यामीमान्ता ईरितान्तका ।
अग्रसत्या(त्या)कक्त्र्या(र्या) स्यादिष्मिणो गतशोलिपु ॥ ७
हन्तारो हन्यमानाश्च तथाभिपूयमाणका (?) ।
स्तुतिमन्त शब्दवन्त इति आहनसः स्मृता ॥ ८
सुविते शोभनगतौ प्रसवेऽपि च स स्मृता (त॰) ।
दयादानविभागेषु दयते दाहहिंसयो. ॥ ९
पुराणनव्ययोर्नूंचं नूचिदित्यथ दावने ।
प्रदानाय प्रदात्रे वाकूपारः सूर्यकूर्मयो ॥ १०
सुतुकः सुगमे; सुप्रायणाः सुगमनार्थका ।
च्यवनश्च्यावने चर्षा, शिशीते तीक्ष्णवाचक ॥ ११
अप्रायुवोऽप्रगच्छन्तोऽप्रमाद्यन्तश्च कीर्तिताः ।
रजो हरश्च ज्योतिष्यप्स्वह्नि लोकेषु चासृजि ॥ १२
जुहुरे जुह्निरे, व्यन्तः पश्यत्स्वश्नत्सु गन्तृषु ।
वाश्री वाच्यश्म-मेथा(थ्या) (?) च, क्राणा(ण) कुर्वाण ईरितौ (त) ॥ १३
विषुणो विषमे; जामिर्भगिनीभ्रातृबन्धुषु ।
सजातीयेऽतिरिक्ते च, बालिशोऽप पिता पिता ॥ १४

---

१ उदरे जठरं २ 'स्तोत्रेऽपि' इति शोध ३ 'विद्रध विद्वके वृद्ध' इति पाठान्तरम् ४ द्रुपदे (नि॰) ५ 'द्रुमध्रय ' ६ 'नसन्ते स्याममन्तऽर्थे'. ७ 'परितक्म्या मता रात्र्या-मीमान्ता' ईर्मान्ते (नि॰) ८ 'ईरितान्ता ' इति शोध . ९ 'दास्नि ' इति पाठ . १० 'इच्छावन्तो दर्शनाश्च' ११ 'तथाभिनयमाणका '. १२ 'प्रजायामपि च स्मृत ' १३ गत्यर्थाऽप्ययन (शोध) १४ 'निपातावर्ती' (शोध) १५ 'दानार्थे य स्यात्समुद्रे'. अकूपारस्य (नि॰) १६ सुप्रजा अपि (शोध). १७ अप्रायुव (नि॰) १८ न गच्छन्तो. १९ मध्यां. २० क्राण . क्राणा (नि॰) २१ ईरित २२ पुनरुक्ते सजातीये .

शंयोस्तु सुखयौ रोगशमने भयनाशने ।
बृहस्पतेस्तनूजेऽपि; स्थापयामासुरेरिरे ॥ १५
अदितिः स्याद(द)दीनायां खण्ड्यायां देवमातरि ।
जसुरिः क्षुधिते; मन्दी स्तोतव्ये स्तुतिकर्तरि ॥ १६
गौर्गन्तारि मयूरे च; जरते स्तुतिकर्मणि ।
दंसिः कर्माणि, तूताव विवृद्धौ; गातुरध्वनि; ॥ १७
विर्युज्यमाने वियुते; चयसे गतिहिंसयोः; ।
ऋधक् सत्यपृथक् वृ(वृ)द्धिष्वस्था अस्येति तु द्वयम् ॥
उदात्तं प्रथमादेशो तीव्रार्थेऽप्या(प्य)नुदात्तकम् ॥ १८
अन्वादेशेऽल्पके; सैस्नि(स्नि)मेघे स्नपयितर्यपि ।
वाहिष्ठः स्याद्वोढृतमेऽप्यत्यन्तं व्याप्नुवत्यपि ॥ १९
वावशाने(न)स्तूयमाने तथा कामयमानके ।
वार्ये(र्यं) तु वरणीये स्याद्वर(रे) श्रेष्ठेऽन्ध ओदने ॥ २०
तिमिरे नेत्रहीने च; दूतः संदेशहारके ।
असश्चन्ती असजन्त्योर्व्यु(न्त्यव्यु)दस्यन्त्योर्वनुष्यति ॥ २१
जिघांसि नुस्तिती छौच(?) तरुष्यति जिघांसति ।
भन्दनाः स्तुतयः प्रोक्ताः; आहन अपहन्तरि(?) ॥ २२
जपत्यध्येतरि ऋषौ नद; ऊतिस्तु रक्षणे ।
सोमोअक्षाः क्षरत्यर्थे; श्वात्रं शीघ्रतरार्थकम् ॥ २३
[16]ह(हा)समाने तु हृष्यत्योर्जवेन स्पा(स्प)र्द्ध(र्ध)मानयोः ।
पड्भिः पादैर्बाधनैश्च पानैश्च स्पर्शनैरपि ॥ २४
ससमन्ये माध्यमिके ज्योतिषि स्यादथ द्विता ।
द्वैधे; ग्ना इति तु ग्नात्यावरीतारस्तथोपस· ॥ २५

---

१ शंयुस्तु. २ ददीनायां. ३ मन्दिने (नि०) ४ मयूपि. ५ ट्रैसयं (नि०) ६ द्यावा-पृथिव्यौ. ७ प्रधानेति शोध.. ८ थानुदात्तकम् ९ मस्नि (नि०). १० द्वोढृतमे. ११ न: वाश्यमाने. वावशानः (नि०). १२ वार्य(पा०) वार्य (नि०). १३ श्रेष्ठतमेथान्ध. १४ व्युद०. १५ आहनः (नि०). १६ हासमाने (पा०) हासमाने (नि०).

वराहस्तु वराहारहर्ता यज्ञोऽम्बुदोऽङ्गिरा ।
समूलोत्खातकर्ताथ देवभेदा वराहव ॥ २६
स्वसरं दिवसे, शर्या अङ्गुलीपु शरेष्वपि ।
अर्को वृक्षान्नमन्त्रेपु, पविर्नेम्यां, सचा सह ॥ २७
धन्वान्तरिक्षे च मराविद्धेथ(त्थेत्य) स(सि)नमोदने ।
चित्पूजाया पश्या(शा)तोद् स्यादुपमाया समुच्चये ॥ २८
वक्षो भुजान्तरे, तोद शिक्षके, शुम्नमोदने ।
कीर्त्या चाघृणिरापा(प)तप्रभे, स्वञ्चास्तु पावके ॥ २९
पवित्रं जलवाय्वग्निमन्त्रेन्द्वर्केन्द्ररश्मिपु ।
शिपिविष्टः प्रशसाया रश्माविष्टे च कुत्सिते ॥ ३०
विर्चर्णो चाथर्यु(र्यु)रतन(२)शालिन्यथ पृथुज्रयाः ।
पृथुवेगे, काणुका तु कान्तक्रान्तेन्दुकर्तृका ॥ ३१
अध्रिगुः पावके मन्त्रे पुरुहूते प्रशासने ।
आपान्तमन्युरापाति(दि)तमन्यौ स्यात्प्रशा तु कुल्मा(ल्या)याम् ॥ ३२
उर्वश्याप्सरस (उर्वश्यप्सरसि) स्यादाङ्गूपः स्तोम आघोपे ।
वाजपस्त्यं सोमरसे, वयुनं ज्ञानशोभयो ॥ ३३
अन्नेन तुल्यो यद्गन्धो वाजगन्ध्यं तु तन्मतम् ।
गध्यं तु ग्रहणार्हे स्याद्ग्रथितालिङ्गिता मृ(स्मृ,म(४))ता ॥ ३४
कौरयाणः कृत येन यान तद्वाचको भवेत् ।
यस्य तु त्वरित यान तौरयाणस्तु स स्मृत ॥ ३५
अह्रयाणस्तु स प्रोक्तो यस्य यानमत(ल)ज्जितम् ।
हरयाणस्तु यद्यान यत्किंचिद्धरते बलात् ॥ ३६
नादर्वा(मार्दवा५)पादको नन्दी; कर्मसु स्थिर आरित· ।
तूर्णाशमुदके, क्षुम्पं शिलीन्ध्रे(न्ध्रे), निष्प(प्प)पी विटे ॥ ३७

१ स्वसराणि (नि०) २ नम्या ३ आ(नि०) ४ विष्णु (नि०) ५ निष्पपी(पा०) त्रि पुपी (नि०) सूर्ये

पर्दि पक्षी, सोमरसे निंचुम्पुणे(ण)निचुकुणी[१] ।
पादुर्गत्या, हृकश्चन्द्रे सूये(र्ये) शुनि च जम्बुके ॥ ३८
अज्ञातनामधेय यज्ञोपवाकं तदीरितम् ।
कृति(त्ति)र्यशोन्नग्रन्थासु, श्वघ्नी कितव उच्यते ॥ ३९
[२]सेमः स(स्स)र्वे ; कुटुं(ट) कर्म, चर्षणिर्द्रष्टरि स्मृत ।
केपयो(य) कुत्सिते, शम्बो वज्रे, जिह्मासु(तु) काकुदम् ॥ ४०
करोप्यभिमुख शीघ्रमित्यर्थे तूतुमाकृपे ।
[३]अँछेतु(छेति) [४]भ्राभु(भ्रु)मित्यर्थे, सर्वत प्रसृत परि ॥ ४१
ई सीमिति द्वये(य) पादपूरणे त्य(ऽन्त्य) परिग्रहे ।
अंसत्रं वर्मधनुषो, व्यो(व्यों)म्नि स्तोमे च वीरिटे ॥ ४२
एनमेनामिति पदे एतच्छब्दार्थके मते ।
सृणिर्दात्रेऽङ्कुशे चेति, जहादिर्वर्ग ईरित ॥ ४३

इति जहादिवर्गः ॥ ४ ॥

आशुशुक्षणिरग्नी स्यादुद्दिदीपयिषावपि ।
आशा दिशश्चोपदिश , काशिः स्यान्मुष्टिवाचक ॥ १
अलातृणः कुणारुश्च कत्पयं च शिरिम्बिठः ।
इलीविशः कियेधाश्च षडमी मेघवाचका ॥ २
सलल्रूकं तु सलुब्धे, विस्रुहस्त्वाप ईरिता ।
नक्षद्दाभमिति प्रोक्त व्याप्तिमात्रेण हिंसकम् ॥ ३
अस्कृधोयुस्तु दीर्घायुर्निशृम्भाः शीघ्रहारिणा (ण) ।
ओषध्यो वीरुधः सोमरसवाची ऋदूदरः ॥ ४
वक्तव्योक्तो(क्थो) महोक्थश्च वृबदुक्थमिति स्मृत ।
पुलुकामो भूरिकाम , कपना कृमयो मता ॥ ५
भाऋजीकः सुप्रसिद्ध प्रकाशो यस्य स स्मृत ।
ओमना रक्षणापार्थ, जूर्णिः शक्त्याख्यमायुधम् ॥ ६

१ निचुपुण (नि०) २ समस्यत्र कुट समस्यु (नि०) कुर्टस्यात्पुर्वीण (नि०) ३ अछे (नि०) ४ प्राभु ५ आर्दाभ्र (नि०) ६ कृणवैच. ७ हारिण . ८ महोक्थश

आसैंचती(असिन्वती)असंखादयन्यौ(न्त्यौ); प्रकलविद्वणिक् ।
धान्यभर्जनपात्री या सोपलमक्षिणी मता ॥ ७
उपसीति ह्युपस्थाने; रुजाना नद्य ईरिताः ।
पाथोने(न्ने)ऽम्बुनि खेऽभ्यर्धयज्वा पूष्णीक्ष ईशिषे ॥ ८
सवीमन्यम्यनुज्ञायामस्मे इत्यस्मदर्थकम् ।
अमूरः पण्डिते; क्षोणं गृहे; श्रायन्त आश्रिताः ॥ ९
ज्ञानानि विदथानि स्यु; समथाः सर्वतः पृथुः ।
शशमानः शंसमान; आशीराशिषि चाशिरे ॥ १०
अजीगरिति चागृह्णा अगारीरिति वार्थवत् ।
देवाच्या देवगत्यर्थे; कृपा कल्मि(ल्पि)तयार्थकम् ॥ ११
विजामातुरपर्याप्तजामातृत्वस्य वाचकम् ।
सोमानमभिषोत्ता(ता)रमोमासो रक्षका मताः ॥ १२
अनवार्यं तु सकलं; किमीदी पिशुनो मतः ।
अमीवा रोगभूते स्यादमवानपि तादृशे ॥ १३
भयजात्या रोगजात्यामप्वा; दुरितमहांसि ।
अमतिः स्वात्मविज्ञाने; श्रुष्टी स्यात्सुखशीघ्रयोः ॥ १४
रुग्राद्रोचिष्णुरूपे स्यात्पुरन्धिर्वरुणेन्द्रयो. ।
रिशादसस्त उच्यन्ते हिंसका यैर्विदारिताः ॥ १५
सुविदत्रः सुविद्यावान्; सुदत्रस्तु सुदानकृत् ।
आनुषक् स्यादानुपूर्व्यं; तुर्वणिः संभुजेद्दुतम्(भजेद्द्रुतम्[६]) ॥ १६
गिर्वणः(णाः) स्तुतिसभक्ता; सूर्ते तु सुसमीरित(ते[७]) ।
जारयाय्यजनीत्यर्थे; यादृश्मिन्यादृशेऽर्थकम् ॥ १७
अग्रिया त्वग्रगाम्यम्यगसम्यक्चन ओदनः ।
शुरुधो जह्नतीरापः वे(प)चता पक्व उच्यते ॥ १८

---

१ असिन्वती. २ स्मृता. ३ देवोदेवाच्याकृपेत्येक पदम् (नि०) ४ किमीदिने (नि०). ५ पूर्व्ये. ६ गिर्वणसे (नि०) ७ असूत सूर्ते (नि०). ८ ससमीरिता. ९ पचता (नि०).

अमिनस्त्वनवच्छिन्नावयवोऽर्थोप्रतिष्कुतः ।
प्रतीकारविनिर्मुक्ते; सुशिप्रो दीर्घनासिके ॥ १९
शोभमानहनौ च; द्विबर्हा द्विगुणवृद्धिमान् ।
शाशदानस्तु शाश(शा)द्यमान; स्प्रो भुजङ्गमे ॥ २०
उराणो बुं(ब)हुकुर्वाणे; रमणीयेषु रंस्विति ।
प्रकारेऽक(:)स्तिपाः कूपे; जवारु रविमण्डले ॥ २१
स्तियानामप्स्वथ स्तोत्रे जरूथं; कुलिशः पवौ ।
विपर्ययैकप्रधानो यस्ततैंनुष्टिं स्तु(त)स स्मृतः ॥ २२
वर्हणा परितो वृद्धौ; तुञ्जो दाने;ऽनले भृमिः ।
संसारे विप्पितो; रॅास्थि(स्थी) स्तुतिकर्तरि चाम्भसि ॥ २३
तुरीपमुदक प्रोक्तमृञ्जतिस्तु प्रसाधने ।
ऋजुनीतिस्तु(ती तु) कौटिल्यरहितं गमनं मतम् ॥ २४
ऋदूपे दूरपतनौ तथागमनपातिनौ ।
प्रतद्वसू हये; चोष्कूयमाणो दानकर्तरि ॥ २५
जिन्वति प्रीयते; चोष्कूयते धातुर्गुं(र्व्यु)दस्यति ।
हिनोतेति प्रहिणुत, स्वयमित्यर्थक सुमत् ॥ २६
दिविष्टिः स्वर्गफलक कर्म, दूतस्त्वरावति ।
महत्स्यमत्रो; मन्त्रोक्तगुणशालिन्यृचीगमः ॥ २७
अनर्वानाश्रितेऽनर्शराति निष्पापदानकृत् ।
असाम्यनन्ते; गल्दा तु धमन्यामथ जलहवः ॥ २८
निर्ज्वालनेषु; घकुरो ज्योतिरोध(घ)जलौप(घ)यो ।
वेकनाटानिति प्रोक्ता ये तु द्विगुणकारिण ॥ २९
अभिधेतनशब्दः स्यादभिधावनवाचकः ।
अंहुरोऽह (हू)रण चाव(थ) कूपे; वाताप्यमम्भसि ॥ ३०

---

१ वो योऽप्रति २ मान. ३ षद्दु ४ ततनुष्टिस्तु. ५ रास्थी (पा०) रास्पिन (नि०) ६ प्रसादने ७ दिविष्टिषु(नि०) ८ गल्दया(नि०) ९ निरुक्तादधिकम्

चतः खेदेऽनुकम्पाया, चाकन्निच्छति पश्यति ।
रथर्यति रथं[1]मे(मे)प्सावमक्ता ना(गो)न्तरिक्षयो ॥ ३१
सदान्वेऽनारत शब्दकर्त्ता, कम्पक आधवः ।
योऽनवक्षिप्तवचन स भवेदनवत्रवः ॥ ३२
पराशरस्त्वपौ हिंस्रे, दनः स्युर्दानचेतस ।
विकर्तनक्षमा दन्ता यस्या सा तु क्रिविर्दती ॥ ३३
ससारिच्छौ शरारुः स्याद्दन्तहीने करूळती ।
की[2]कटो नास्तिके, द्य(द्व्य)र्थं इदयुरिदमिच्छति ॥ ३४
एतद्वत्यप्यथो वुन्दो(न्द)वृन्द[3]र्वृन्दारकाः शरे ।
भत्यो(?) अत्यो (अन्त्यो)गजेऽपि, किः कर्तर्ल्[4]युल्[5]ब शब्दो जरायुणि ॥
ऋबीस तु पृथिव्यामित्याशुशुक्षणिवर्गक ॥ ३५
अग्न्याद्या देवपत्न्यन्ता एकपञ्चाशता शतम् ।
देवतावाचिनः शब्दा विशिष्येह न वर्णिताः ॥ ३६
इति भास्कररायेण काण्ड एकपदाभिधः ।
उक्तो जहाद्याशुशुक्षण्यादिवर्गद्वयान्वित ॥ ३७
द्वाविंशत्यधिकाना शब्दाना षोडशशतानाम् ।
यास्कव्याख्यानुमतः सपूर्णा वैदिकः कोशः ॥ ३८

इत्याशुशुक्षण्यादिवर्गः ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भारत्युपाख्यगम्भीरराजदीक्षितसूरिसूनुभास्कर
रायदीक्षितार्यविचतारचितो द्वितीय ऐकपदिक-
काण्डो वैदिककोशश्च समाप्तः ।

---

१ प्रप्मा २ कीकटपु(नि०) ३ वृन्द(नि०) ४ निघण्टौ न पठितमिद पदम् निरुक्ता दुद्धृतम् ५ युल्ब (पा०)

॥ श्रीः ॥

अथ

वैदिकनिघण्टुः ।

अथ प्रथमोऽध्याय ।

ॐ। गौः । ग्मा । ज्मा । क्ष्मा । क्षा । क्षमा । क्षोणी । क्षितिः । अवनिः । उर्वी । पृथ्वी । मही । रिपः । अदितिः । इळा । निर्ऋतिः । भूः । भूमिः । पूषा । गातुः । **गोत्रेत्येकविंशतिः पृथिवीनामधेयानि** ॥ १ ॥ हेम । चन्द्रं । रुक्मं । अयः । हिरण्यं । पेशः । कृशनं । लोहं । कनकं । काञ्चनं । भर्म । अमृतं । मरुत् । दत्रं । जातरूपमिति **पञ्चदश हिरण्यनामानि** ॥ २ ॥ अंबरं । वियत् । व्योम । बर्हिः । धन्व । अंतरिक्षं । आकाशं । आपः । पृथिवी । भूः । स्वयंभूः । अध्वा । पुष्करं । सैगरः । समुद्रः । अध्वरमिति **षोडशान्तरिक्षनामानि** ॥ ३ ॥ स्वः । पृश्निः । नाकः । गौः । विष्टप् । नभ इति **षट् साधारणानि** ॥ ४ ॥ खेदयः । किरणाः । गावः । रश्मयः । अभीशवः । दीधितयः । गभस्तयः । वनं । उस्राः । वसवः । मरीचिपाः । मयूखाः । सप्तऋषयः । साध्याः । सुपर्णा इति **पञ्चदश रश्मिनामानि** ॥ ५ ॥ आताः । आशाः । उपराः । आष्ठाः । काष्ठाः । व्योम । ककुभः । हरित **इत्यष्टौ दिङ्नामानि** ॥ ६ ॥ श्यावी । क्षपा । शर्वरी । अक्तु । ऊर्म्या । रौम्या । यम्या । नम्या । दोषा । नक्ता । तमः । रजः । असिक्नी । पयस्वती । तमस्वती । घृताची । शिरिणा । मोकी । शोकी । ऊधः । पयः । हिमा । वस्वीति **त्रयोविंशती रात्रिनामानि** ॥ ७ ॥ विभावरी । सूनरी । भास्वती । ओदती । चित्रामघा । अर्जुनी । वाजिनी । वाजिनीवती । सुम्नावरी । अहना । द्योतना । श्वित्या । अरुषी । सूनृता । सूनृतावती । सूनृतावरीति **षोळशोषोनामानि** ॥ ८ ॥ वस्तोः । द्युः । भानुः । वासरं । स्वसराणि । घ्रंसः । घर्मः ।

---

१ क्षोणि. २ सगर. ३ रम्या. ४ श्रीणा. ५ वमी. ६ घो॰.

घृणः । दिनं । दिवा । दिवेदिवे । द्यविद्यवीति द्वादशाहर्नामानि ॥ ९ ॥ अद्रिः । ग्रावा । गोत्रः । वलः । अश्नः । पुरुभोजाः । वलिशानः । अश्मा । पर्वतः । गिरिः । व्रजः । चरुः । वराहः । शंबरः । रौहिणः । रैवतः । फलिगः । उपरः । उपलः । चमसः । अहिः । अभ्रं । बलाहकः । मेघः । दृतिः । ओदनः । वृषंधिः । वृत्रः । असुरः । कोश इति त्रिंशन्मेघनामानि ॥ १० ॥ श्लोकः । धारा । इळा । गौः । गौरी । गांधर्वी । गभीरा । गभीरा । मंद्रा । मंद्राजनी । वाशी । वाणी । वाणीची । वाणः । पविः । भारती । धमनिः । नाळीः । मेळिः । मेना । सूर्या । सरस्वती । निवित् । स्वाहा । वग्नुः । उपब्दिः । मायुः । काकुत् । जिह्वा । घोषः । स्वरः । शब्दः । स्वनः । ऋक् । होत्रा । गीः । गाथा । गणः । धेना । ग्नाः । विपा । नना । कशा । धिषणा । नौः । अक्षरं । मही । अदितिः । शची । वाक् । अनुष्टुप् । धेनुः । वल्गुः । गल्दा । सरः । सुपर्णी । बेकुरेति सप्तपञ्चाशद्वाङ्नामानि ॥ ११ ॥ अर्णः । क्षोदः । क्षद्म । नभः । अंभः । कबंधं । सलिलं । वाः । वनं । घृतं । मधु । पुरीषं । पिप्पलं । क्षीरं । विषं । रेतः । कशः । जन्म । वृबूकं । बुसं । तुग्र्या । बर्बुरं । सुक्षेमं । धरुणं । सुरा । अररिदानि । ध्वस्मन्वत् । जामि । आयुधानि । क्षपः । अहिः । अक्षरं । स्रोतः । तृप्तिः । रसः । उदकं । पयः । सरः । भेषजं । सहः । शवः । यहः । ओजः । सुखं । क्षत्रं । आवयाः । शुभं । यादुः । भूतं । भुवनं । भविष्यत् । आपः । महत् । व्योम । यशः । महः । सर्णीकं । स्वृतीकं । सतीनं । गहनं । गभीरं । गंभरं । ईं । अन्नं । हविः । सद्म । सदनं । ऋतं । योनिः । ऋतस्ययोनिः । सत्यं । नीरं । रयिः । सत् । पूर्णं । सर्वं । अक्षितं । बर्हिः । नाम । सर्पिः । अपः । पवित्रं । अमृतं । इंदुः । हेम । स्वः । सर्गाः । शंबरं । अभ्वं । वपुः । अंबु । तोयं । तूयं । कृपीटं । शुक्रं । तेजः । स्वधा । वारि । जलं । जलाषं । इदमित्येकशतमुदकनामानि

---

१ घृणिः. २ बलाहकः विषधिः. ३ मेना । मेळिः. ४ नग्ना. ५ शक्रम्. ६ बर्बुरम्. ७ सिरा, सूरा. ८ अररिदानि. ९ प्रय. १० यादः. ११ महत् । आपं. १२ सतीकम्, स्पृतीकम्. १३ तपीटम्, तृपीटम् (?).

॥ १२ ॥ अवनयः । यव्याः । खाः । सीराः । स्रोत्याः । एन्यः । धुनयः । रुजानाः । वक्षणाः । खादोअर्णाः । रोधचक्राः । हरितः । सरितः । अग्रुवः । नभन्वः । वध्वः । हिरण्यवर्णाः । रोहितः । सस्रुतः । अर्णाः । सिन्धवः । कुल्याः । वर्यः । उर्व्यः । इरावत्यः । पार्वत्यः । स्रवन्त्यः । ऊर्जस्वत्यः । पयस्वत्यः । तरस्वत्यः । सरस्वत्यः । हरस्वत्यः । रोधस्वत्यः । भास्वत्यः । अजिराः । मातरः । नद्य इति सप्तत्रिंशन्नदीनामानि ॥ १३ ॥ अत्यः । हयः । अर्वा । वाजी । सप्तिः । वह्निः । दधिक्राः । दधिक्रावा । एतग्वः । एतशः । पैद्वः । दौर्गहः । औच्चैःश्रवसः । तार्क्ष्यः । आशुः । ब्रध्नः । अरुषः । मांश्चत्वः । अव्यथयः । श्येनासः । सुपर्णाः । पतंगाः । नरः । ह्वार्याणाम् । हंसासः । अश्वा इति षड्विंशतिरश्वनामानि ॥ १४ ॥ हरी इंद्रस्य । रोहितोऽग्नेः । हरित आदित्यस्य । रासभावश्विनोः । अजाः पूष्णः । पृषत्यो मरुताम् । अरुण्यो गाव उषसाम् । श्यावाः सवितुः । विश्वरूपा बृहस्पतेः । नियुतो वायोरिति दशादिष्टोपयोजनानि ॥ १५ ॥ भ्राजते । भ्राशते । भ्राश्यति । दीदयति । शोचति । मंदते । भंदते । रोचते । ज्योतते । द्योतते । द्युमदित्येकादश ज्वलतिकर्माणः ॥ १६ ॥ जमत् । कल्मलीकिनम् । जंजणाभवन् । मल्मलाभवन् । अर्चिः । शोचिः । तपः । तेजः । हरः । हृणिः । शृंगाणि शृंगाणीत्येकादश ज्वलतो नामधेयानि ॥ १७ ॥ गौर्हेमावर स्वः [1] स्वेदय आता श्यावी विभावरी वस्तोरद्रिश्लोकोऽर्णोऽवनयोऽत्योहरीइंद्रस्य भ्राजते जमदिति सप्तदश ॥

॥ इति निघण्टौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

ॐ । अपः । अप्नः । दंसः । वेषः । वेषः । विष्ट्वी । व्रतम् । कर्वरम् । [10]कं-रुणम् । शक्म । क्रतुः । करणानि । करांसि । [11]करिक्रत् । करती । चक्रत् । कर्त्वम् । कर्तोः । कर्तवै । कृत्वी । धीः । शची । शमी । शिमी । शक्तिः । शिल्पमिति षड्विंशतिः कर्मनामानि ॥ १ ॥ तुक् । तोकम् । तनयः । तोक्म ।

१ यद्वय २ ऋतावर्य ३ रेवन्य ४ सारस्वन्य । तरस्वत्य ५ दौगाह ६ वार्याणाम्. ७ द्योतते, ज्योतते. ८ घृणि. ९ स्वार्धः. १० शक्मं, क्रतु, कुरुणम्. ११ करती, करिक्रत्.

तक्म । शेपः । अर्मः । गयः । जाः । अपत्यं । यहुः । सूनुः । नपात् । प्रजा । बीजमिति **पञ्चदशापत्यनामानि** ॥ २ ॥ मनुष्याः । नरः । धवाः । जंतवः । विशः । क्षितयः । कृष्टयः । चर्षणयः । नहुषः । हरयः । मर्याः । मर्त्याः । मर्ताः । व्राताः । तुर्वशाः । द्रुह्यवः । आयवः । यदवः । अनवः । पूरवः । जगत. । तस्थुषः । पंचजनाः । विवस्वतः । **पृतना इति पञ्चविंशतिर्मनुष्यनामानि** ॥ ३ ॥ आयती । च्यवाना । अभीशू । अप्नवाना । विनृगृसौ । गभस्ती । करस्नौ । बाहू । भुरिजौ । क्षिपस्ती । शाक्करी । भरित्रे **इति द्वादश बाहुनामानि** ॥ ४ ॥ अग्रुवः । अण्व्यः । क्षिपः । विशः । शर्याः । रशनाः । धीतयः । अथर्यः । विपः । कक्ष्या. । अवनयः । हरितः । स्वसारः । जामयः । सनाभयः । योक्त्राणि । योजनानि । धुरः । शाखाः । अभीशवः । दीधितय' । गभस्तय **इति द्वाविंशतिरङ्गुलिनामानि** ॥ ५ ॥ वश्मि । उश्मसि । वेति । वेनति । वेसति । वांछति । वष्टि । वनोति । जुषते । हर्यति । आचके । उशिक् । मन्यते । छन्त्सत् । चाकनत् । चकमानः । कनति । **कानिषदिति सप्तादश कान्तिकर्माणः** ॥ ६ ॥ अध. । वाजः । पयः । श्रवं । पृक्षः । पितुः । सुतः । सिनं । अवः । क्षु । धासिः । इरा । इळा । इषं । ऊर्क् । रसः । स्वधा । अर्कः । क्षद्म । नेमः । ससं । नम' । आयुः । सूनृता । ब्रह्म । वर्चः । कीलालं । यश **इत्यष्टाविंशतिरन्ननामानि** ॥ ७ ॥ आवयति । भर्वति । बभस्ति । वेति । वेवेष्टि । अविष्यन् । बप्सति । भसथ । बब्धां । ह्वरतीति **दशात्तिकर्माणः** ॥ ८ ॥ ओजः । पौंज[11] । शव । तुवः[12] । तरः । त्वक्षः[13] । शर्धः । बाधः । नृम्ण । तविषी । शुष्मं । शुष्ंग[14] । दक्षः । वीळु । च्यौत्न । शूषं । सहः । यह' । वधः । वर्गं । वृजनं । वृक्त । मज्मना । पौंस्यानि । धर्णसि. । द्रविण । स्पन्द्रासः[16] । **शवरमित्यष्टाविंशतिर्बलनामानि** ॥ ९ ॥ मघ । रेक्ण. । रिक्थं । वेदः । वरिवः । श्वात्र । रत्न । रयि । क्षत्र । भग. । मीळ्हुं । गयः । द्युम्नं ।

---

१ शेप . २ अभीशु(?) ३ त्रिश । क्षिप । श्श ४ अथर्यव . ५ सुहस्त्या . ६ वेष्टि. ७ ईर्यति. ८ शसनत,९ पय । श्रय' । पृक्ष. १० सुतम्, वय . ११ वाज.. १२ तरः, तत्र . १३ तक्ष . १४ शुष्ण, शूष, दक्षः १५ विद् १६ स्पद्रास (?)

इं॒द्रि॒यं । वसु॑ । रा॒यः । राधः॑ । भोज॑नं । तना॑ । नृ॒म्णं । ब॒न्धुः । मे॒धा । यशः॑ । ब्रह्म॑ । द्रवि॑णं । श्रवः॑ । वृत्रं । वृतमित्यष्टाविंशतिरेव धननामानि ॥ १० ॥ अघ्न्या॑ । उ॒स्रा । उ॒स्रिया॑ । अ॒ही । म॒ही । अदि॑तिः । इळा॑ । जग॑ती । शक्वरीति नव गोनामानि ॥ ११ ॥ रेळ॑ते । हेळ॑ते । भाम॑ते । भृ॒णीय॑ते । भ्री॒णाति॑ । भ्रेष॑ति । दोध॑ति । व॒नुष्यति॑ । कप॑ते । भोजत इति दश क्रुध्यतिकर्माणः ॥ १२ ॥ हेळः॑ । हरः॑ । घृ॒णिः । त्यजः॑ । भामः॑ । एहः॑ । ह्वरः॑ । तपुषी॑ । जू॒र्णिः । म॒न्युः । व्यथिरित्येकादश क्रोधनामानि ॥ १३ ॥ वर्त॑ते । अय॑ते । लोट॑ते । लोठ॑ते । स्यन्द॑ते । कस॑ति । सर्प॑ति । स्यम॑ति । स्रव॑ति । स्रंस॑ते । अव॑ति । श्चोत॑ति । ध्वंस॑ति । वेन॑ति । मार्ष्टि । भु॒र॒ण्यति॑ । शव॑ति । का॒लय॑ति । पे॒लय॑ति । कट॑ति । पिस्य॑ति । निस्य॑ति । मिस्यति । प्रव॑ते । प्लव॑ते । च्यव॑ते । कव॑ते । गव॑ते । नव॑ते । क्षोद॑ति । नक्ष॑ति । सक्ष॑ति । म्यक्ष॑ति । सच॑ति । ऋच्छ॑ति । तु॒री॒यति॑ । चत॑ति । अत॑ति । गाति॑ । इयक्ष॑ति । सश्च॑ति । त्सर॑ति । रंह॑ति । यत॑ते । भ्रम॑ति । ध्रज॑ति । रज॑ति । लज॑ति । क्षिय॑ति । धम॑ति । मि॒नाति॑ । ऋण्व॑ति । ऋ॒णोति॑ । स्वर॑ति । सिस॑र्ति । [7]वेविष्टि । [8]योयुविष्टि । रि॒णाति॑ । रीय॑ते । रेज॑ति । दध्य॑ति । द॒भ्नोति॑ । युध्य॑ति । धन्व॑ति । अरु॒षति । आर्य॑ति । [10]डीय॑ते । तर॑ति । दीय॑ति । ईष॑ति । फण॑ति । ह॒नति । अर्द॑ति । मर्द॑ति । स॒स्रृते । नम॑ते । हय॑ति । इय॑र्ति । ईर्ते । ईंखते । जय॑ति । श्वात्र॑ति । गर्ति । [11]आगनीगति । जग॑ति । जिन्व॑ति । जस॑ति । गम॑ति । घ्राति । ध्राति । ध्रय॑ति । वह॑ते । रथ॒र्यति॑ । जेह॑ते । प्ल॒व॒ङ्ग॑ति । क्षुम्प॑ति । प्साति॑ । वाति॑ । याति॑ । द्रु॒पति । द्राति॑ । द्रूळ॑ति । एज॑ति । जम॑ति । जव॑ति । वञ्च॑ति । अनि॑ति । पव॑ते । ह्राति॑ । सेध॑ति । अग॑न् । अजगन् । जिगा॑ति । पत॑ति । इन्व॑ति । द्रम॑ति । द्रव॑ति । वेति । [12]हेयंतात् । एति॑ । ज॒गा॒यात् । अयुधुरिति द्वाविंशं शतं गतिकर्माणः ॥ १४ ॥ नु । म॒क्षु । द्र॒वत् । ओषं॑ । जी॒राः । [13]जू॒र्णिः । शू॒र्ता । शू॒घनासः॑ । शी॒भं । तृ॒पु । तू॒य॑ । तू॒र्णि॑ ।

१ हृणीयते २ भोजत (?) ३ घृणि ४ हह (?) ५ स्स्रसति ६ मियक्षति ७ विविष्टि ८ योशिष्ट ९ दभ्नोति १० सीयते. ११ गनीगन्ति १२ हन्तात् १३ जूर्णा

अजिरं । भुरण्युः । शु । आशु । प्राशुः । तूर्तुजिः । तूतुजानः । तुज्यमानासः । अज्राः । साचीवित् । द्युगत्[1] । ताजत् । तरणिः । वातरंहा इति षड्विंशतिः क्षिप्रनामानि ॥ १५ ॥ तळित् । आसात् । अंबरं । तुर्वशे । अस्तमीके । आके । उपाके । अर्वाके । अंतमानां । अवमे । उपम इत्येकादशांतिकनामानि ॥ १६ ॥ रणः । विवाक् । विखादः । नदनुः । भरे । आक्रंदे । आहवे । आजौ । पृतनाज्यं । अभीके । समीके । ममसत्यं । नेमधिता । संकाः । समितिः । समनं । मीळ्हे । पृतनाः । स्पृधः । मृधः । पृत्सु । समत्सु । समर्ये । समरणे । समोहे । समिथे । संख्ये । संगे । संयुगे । संगथे । संगमे । वृत्रतूर्ये । पृक्षे । आणौ । शूरसातौ । वाजसातौ । समनीके । खले । खजे । पौंस्ये । महाधने । वाजे । अज्म । सद्म । संयत् । संवत इति षट्चत्वारिंशत्संग्रामनामानि ॥ १७ ॥ इन्वति । नक्षति । आक्षाणः । आनट् । आष्ट । आपानः । अशत् । नशत् । आनशे । अंश्नुत इति दश व्याप्तिकर्माणः ॥ १८ ॥ दभ्नोति । श्नथति । ध्वरति । धूर्वति । वृणक्ति । वृश्चति । कृण्वति । कृंतति । श्वसिति । नभते । अर्दयति । स्तृणाति । स्नेहयति । यातयति । स्फुरति । स्फुलति । निर्वपंतु । अवतिरति । वियातः । आतिरत् । ताळित् । आखंडल । द्रुणाति । रम्णाति । शृणाति । शम्नाति । तृणेळ्हि । ताळ्हि । नितोशते । निर्बर्हयति । मिनाति । मिनोति । धमतीति त्रयस्त्रिंशद्वधकर्माणः ॥ १९ ॥ दिद्युत् । नेमिः । हेतिः । नमः । पविः । सृकः । वृकः । वधः । वज्रः । अर्कः । कुत्सः । कुलिशः । तुंजः । तिग्मः । मेनिः । स्वधितिः । सायकः । परशुरित्यष्टादश वज्रनामानि ॥ २० ॥ इरज्यति । पत्यते । क्षयति । राजतीति चत्वार ऐश्वर्यकर्माणः ॥ २१ ॥ राष्ट्री । अर्यः । नियुत्वान् । इन. इन इति चत्वारीश्वरनामानि ॥ २२ ॥

---

१ युगत. २ सखे. ३ सगत् (?). ४ अश्नुत.. ५ श्रथति. ६ बर्हयति. ७ तुजः (?). ८ निगमम्.

वयुनमिति दश प्रशस्यनामानि ॥ ८ ॥ केतुः । केतः । चेतः । चित्तं । क्रतुः ।
असुः । धीः । शची । माया । वयुनं । अभिख्येत्येकादश प्रज्ञानामानि
॥ ९ ॥ बट् । श्रत् । सत्रा । अद्धा । इत्था । ऋतमिति षट् सत्यना-
मानि ॥ १० ॥ चिक्यत् । चाकनत् । अचक्षम । चष्टे । विचष्टे । विच-
र्षणिः । विश्वचर्षणिः । अवचाकशदित्यष्टौ पश्यतिकर्माणः ॥ ११ ॥
हिकं । नुकं । सुकं । आहिकं । आकीं । नकिः । माकिः । नकीं । आकृत-
मिति नवोत्तराणि पदानि सर्वपदसमाम्नानाय ॥ १२ ॥ इदमिव ।
इदंयथा । अग्निर्न ये । चतुरश्चिद्ददमानात् । ब्राह्मणा व्रतचारिणः । वृक्षस्य
नु ते पुरुहूतवयाः । जार आ भगं । मेषोभूतो ३ भियन्नयः । तद्रूपः । त-
द्वर्णः । तद्वत् । तथेति द्वादशोपमाः ॥ १३ ॥ अर्चति । गायति । रेभति ।
स्तोभति । गुर्धयति । गृणाति । जरते । ह्वयते । नदति । पृच्छति । रिह-
ति । धमति । कृपायति । कृपण्यति । पनस्यति । पनायते । वल्गूयति ।
मंदते । भंदते । छंदति । छदयति । शशमानः । रजयति । रुजयति । शं-
सति । स्तौति । यौति । रौति । नौति । भनति । पणायति । पणते । सपति ।
पपृक्षाः । महयति । वाजयति । पूजयति । मन्यते । मदति । रसति ।
स्वरति । वेनति । मन्द्रयते । जल्पतीति चतुश्चत्वारिंशदर्चतिकर्माणः
॥ १४ ॥ विप्रः । विग्रः । गृत्सः । धीरः । वेनः । वेधाः । कण्वः । ऋभुः ।
नवेदाः । कविः । मनीषी । मंधाता । विधाता । विपः । मनश्चित् । विपश्चित् ।
विपन्यवः । आकेनिपः । उशिजः । कीस्तासः । अद्धातयः । मतयः ।
मतुथाः । वाघत इति चतुर्विंशतिर्मेधाविनामानि ॥ १५ ॥ रेभः । जरि-
ता । कारुः । नदः । स्तामुः । कीरिः । गौः । सूरिः । नादः । छंदः । स्तु-
प् । रुद्रः । कृपण्युरिति त्रयोदश स्तोतृनामानि ॥ १६ ॥ यज्ञः ।
वेनः । अध्वरः । मेधः । विदथः । नार्यः । सवनं । होत्रा । इष्टिः । देवता-
ता । मखः । विष्णुः । इंदुः । प्रजापतिः । घर्म इति पञ्चदश यज्ञनामानि
॥ १७ ॥ भरताः । कुरवः । वाघतः । वृक्तबर्हिषः । यतस्रुचः । मरुतः ।

१ तपेत्पुरमा . २ पिपृक्षा.. ३ मनाविः , मनीषिण . ४ धेनिप , ५ तामु . ६ सुत्.
७ अद्धर.. ८ मारता:.

सुचार्प । देवयव इत्यष्टाद्दशिद्धनामानि ॥ १८ ॥ ईमहे । यामि । मन्महे । दद्धि । शग्धि । पूर्धि । मिमिद्दि । मिमीहि । रिरिद्दि । रिरीहि । पीपरत् । यतार्र । यधि । इयुध्यति । मदेमहि । मनामहे । मायत इति सप्तदश याच्ञा कर्माणः ॥ १९ ॥ दाति । दाशति । दासति । राति । रासति । पृणक्षि । पृणाति । शिक्षति । तुंजति । मंहत इति दश दानकर्माणः ॥ २० ॥ परिस्रव । पर्वस्व । अभ्यर्ष । आशिष इति चत्वारोऽध्येषणाकर्माणः ॥ २१ ॥ स्वपिति । सस्तीति द्वौ स्वपितिकर्माणौ ॥ २२ ॥ कूपं । कातु । कर्त । वव्र । काट । खात । अवत । क्रिविं । सूदं । उत्सं । ऋश्यदात् । कारोतरात् । कुशय । केवट इति चतुर्दश कूपनामानि ॥ २३ ॥ तृपु । तकां । रिभ्वां । रिपु । रिकां । रिहाया । तायु । तस्कर । वनर्गु । हुराश्चित् । मुषीवान् । मलिम्लुच । अवशंस । वृक इति चतुर्दशैव स्तेननामानि ॥ २४ ॥ निण्य । सस्व । सनुत । हिरुक् । प्रतीच्य । अपीच्यमिति पन्निर्णीतान्तर्हितनामधेयानि ॥ २५ ॥ आके । पराके । पराचैः । आरे । परावत इति पञ्च दूरनामानि ॥ २६ ॥ प्रत्न । प्रदिवः । प्रवया । सनेमि । पूर्व्य । अन्हायेति षट् पुराणनामानि ॥२७॥ नवं । नूत्नं । नूतन । नव्यं । इदा । इदानीमिति षळेव नव नामानि ॥ २८ ॥ प्रपित्वे । अभीके । दभ्र । अर्भक । तिर । सत । त्व । नेमं । ऋक्षा । स्तृभिः । वम्रीभि । उपजिह्विका । ऊर्दर । कृदर । रंभ । पिनाक । मेना । ग्ना । शेपः । वैतस । अया । एना । सिषक्तु । सचते । भ्यसते । रेजत इति षोडशतिर्दिश उत्तराणि नामानि ॥ २९ ॥ स्वधे । पुरंधी । धिषणे । रोदसी । क्षोणी । अंभसी । नभसी । रजसी । सदसी । सद्मनी । घतवती । बहुले । गभारे । गभीर । ओण्यौ । चम्वौ । पार्श्वौ । मही । उर्वी । पृथ्वी । अदिती । अह्नी । दूरेअंते । अपार अपारे इति चतुर्विंशतिर्द्यावा पृथिव्योर्नामधेयानि ॥ ३० ॥

उर्द १ ह महद्र्यइरज्यतिंगिबातीनिर्णिक (ग) त्विमाक्तुर्वेटचिनयद्धिर्कमिद

१ दग्धि २ त्रिप ३ त्रिका दृका ४ रिहा ५ ऋक्षा ६ उर्दहमह

मिवाचीतिविर्प्रोरैभोयज्ञोर्भरताईमहेदातिपरिस्त्रवस्त्रर्पितिकूर्पस्तूपुर्निण्यमाकेमृत्नं नवप्रपित्वेस्वधेत्रिंशत् ।

इति निघण्टौ तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्याय ।

ॐजहा । निधा । शितांम । मेहना । दमूनाः । मूषः । इषिरेण । कुरुतनं । जठरे । तितउ । शिप्रे । मध्या । मंदू । ईर्मांतासः । कायमानः । लोधं । शीरं । विद्रधे । द्रुपदे । तुग्वनि । नंसंते । नंसतः । आहनसः । अग्नसत् । इष्मिणः । वाहः । परितक्म्या । सुविते । दयते । नूचित् । नूचं । दावनें । अकूपारस्य । शिशीते । सुतुकः । सुप्रायणाः । अप्रायुवः । च्यवनः । रजः । हरः । जुहुरे । व्यंतः । क्राणाः । वाशी । विर्पुणः । जामिः । पिता । शयोः । अदितिः । एरिरे । जसुरिः । जरते । मंदिनें । गौः । गातुः । दंसयः । तूताव । चयसे । वियुते । ऋधक् । अस्याः । अस्येति द्विषष्टिः पदानि ॥ १ ॥ सस्नि । वाहिष्ठः । दूतः । वावशानः । वार्य । अंधः । असश्चंती । वनुष्यति । तरुष्यति । भंदना । आहनः । नदः । सोमांअक्षाः । श्वात्रं । ऊतिः । हासमाने । पद्भिः । सस्तं । द्विता । व्राः । वराहः । स्वसराणि । शर्याः । अर्कः । पविः । वक्षः । धन्व । सिनं । इत्था । सचा । चित् । आ । द्युम्नं । पवित्रं । तोदः । स्वंचाः । शिपिविष्ट । विष्णुः । आघृणिः । पृथुज्रयाः । अथर्यु । काणुका । अध्रिगुः । आंगूषः । आपांतमन्युः । श्मशा । उर्वशी । वयुनं । वाजपस्त्य । वाजगन्ध्यं । गध्यं । गधिता । कौरयाण. । तौरयाण. । अन्हयाणः । हरयाणः । आरितः । व्रंदी । निःषपी । तूर्णाश । क्षुपं । निचुपुणः । पदिं । पाट. । वृकः । जोषवाक । कृत्तिः । श्वघ्नी । समस्य । कुटस्य । चर्षणिः । शंवं. । केपयः । तुतुमाकृषे । अंसत्रं । काकुदं । बीरिटे । अच्छ । परि । इं । सीं । एनं । एनां । सृणिरिति चतुरुत्तरमशीतिः पदानि ॥ २ ॥ आशुशुक्षणिः । आशाम्यः । काशिः । कुणारु । अलातृणः । सल्लूकं । कत्पयं । विस्नुहः । वीरुधः । नक्षद्दाभं ।

१ नसन्त. २ च्यवान. (?)

अस्कृधोयुः । निशृंभाः । बृबदुक्थं । ऋदूदरः । ऋदूपे । पुलुकामः । असिन्वती । कपना । भार्ऋजीकः । रुजानाः । जूर्णिः । ओमना । उपलप्रक्षिणी । उपसि । प्रकलवित् । अभ्यर्धयज्वा । ईक्षे । क्षोणस्य । अस्मे । पार्थः । सर्वामनि । सप्रथाः । विदथानि । श्रायंतः । आशीः । अजीगः । अमूरः । शशमानः । देवोदेवाच्याकृपा । विजामातुः । ओमासः । सोमानं । अनवायं । किमीदिने अमवान् । अमीवा । दुरितं । अप्वा । अमतिः । श्रुष्टी । पुरंधिः । रुशत् । रिशादसः । सुदत्रः । सुविदत्रः । आनुषक् । तुर्वणिः । गिर्वणसे[2] । असूतेसूर्ते[1] । अम्यक् । यादृश्मिन् । जारयायि । अग्रिया । चनः । पचता । शुरुधः । अमिनः । जज्झतीः । अप्रतिष्कुतः । शाशदानः । सृप्रः । सुशिप्रः[3] । शिप्रे[4] । रंसु । द्विबर्हाः । अक्रः । उराणः । स्तियानां । स्तिपाः । जबारु । जरूथं । कुलिशः । तुंजः । बर्हणा । ततनुष्टिं । इलीबिशः । कियेधाः । भृमिः । विष्पितः । तुरीपं । रास्पिनः । ऋंजतिः । ऋजुनीती । प्रतद्वसू । हिनोत । चोष्कूयमाणः । चोष्कूयते । सुमत् । दिविष्टिषु । दूतः । जिन्वति । अमत्रः । ऋचीषमः । अनर्शरातिं । अनर्वा । असामि । गल्दया । जल्हवः । बकुरः । बेकनाटान् । अभिधेतन । अंहुरः । बतः । वाताप्यं । चाकन् । रथर्यति । असंक्रां । आधवः । अनवब्रवः । सदान्वे । शिरिंबिठः । पराशरः । क्रिविर्दती । करूळती । दनः । शरारुः । इदंयुः । कीकटेषु । बुंदः । वृंदं । किः । उल्ब । ऋबीसमृबीसमिति द्वात्रिंशच्छतं पदानि ॥ ३ ॥ जहासस्त्रिमाशुशुक्षणिस्त्रीणि ॥

इति निघण्टौ चतुर्थोऽध्याय. ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्याय ।

ॐ अग्निः । जातवेदाः । वैश्वानर इति त्रीणि पदानि ॥ १ ॥ द्रविणोदाः । इध्मः । तनूनपात् । नराशंसः । इळः । बर्हिः । द्वारः । उषासानक्ता । दैव्याहोतारा । तिस्रो देवीः । त्वष्टा । वनस्पतिः । स्वाहाकृतय इति त्रयो-

---

१. अप्ने. २. गिर्वणाः. ३. सुशिप्रो । रसु. ४. शिप्रे इति कोशेऽपि न दृश्यते.

दश पदानि ॥२॥ अश्वः । शकुनिः । मण्डूकाः । अक्षाः । ग्रावाणः । नराशंसः । रथः । दुंदुभिः । इषुधिः । हस्तघ्नः । अभीशवः । धनुः । ज्या । इषुः । अश्वाजनी । उलूखल । वृषभः । द्रुघणः । पितुः । नद्यः । आपः । ओषधयः । रात्रिः । अरण्यानी । श्रद्धा । पृथिवी । अप्वा । अग्नायी । उलूखलमुसले । हविर्धाने । द्यावापृथिवी । विपाट्छुतुद्री । आर्त्नी । शुनासीरौ । देवीजोष्ट्री । देवीऊर्जाहुतीति षट्त्रिंशत्पदानि ॥३॥ वायुः । वरुणः । रुद्रः । इंद्रः । पर्जन्यः । बृहस्पतिः । ब्रह्मणस्पतिः । क्षेत्रस्यपतिः । वास्तोष्पतिः । वाचस्पतिः । अपांनपात् । यमः । मित्रः । कः । सरस्वान् । विश्वकर्मा । तार्क्ष्यः । मन्युः । दधिक्राः । सविता । त्वष्टा । वातः । अग्निः । वेनः । असुनीतिः । ऋतः । इंदुः । प्रजापतिः । अहिः । अहिर्बुध्न्यः । सुपर्णः । पुरूरवा इति द्वात्रिंशत्पदानि ॥ ४ ॥ श्येनः । सोमः । चन्द्रमाः । मृत्युः । विश्वानरः । धाता । विधाता । मरुतः । रुद्राः । ऋभवः । अंगिरसः । पितरः । अथर्वाणः । भृगवः । आप्त्याः । अदितिः । सरमा । सरस्वती । वाक् । अनुमतिः । राका । सिनीवाली । कुहूः । यमी । उर्वशी । पृथिवी । इंद्राणी । गौरी । गौः । धेनुः । अघ्न्या । पथ्या । स्वस्तिः । उषाः । इळा । रोदसीति षट्त्रिंशत्पदानि ॥ ५ ॥ अश्विनौ । उषाः । सूर्या । वृषाकपायी । सरण्यूः । त्वष्टा । सविता । भगः । सूर्यः । पूषा । विष्णुः । विश्वानरः । वरुणः । केशी । केशिनः । वृषाकपिः । यमः । अजएकपात् । पृथिवी । समुद्रः । अथर्वा । मनुः । दध्यङ । आदित्याः । सप्तऋषयः । देवाः । विश्वेदेवाः । साध्याः । वसवः । वाजिनः । देवपत्न्यो देवपत्न्य इत्येकत्रिंशत्पदानि ॥ ६ ॥

अग्निद्रविणोदाश्वोवायुःश्येनोश्विनौ षट् ।

इति निघण्टौ पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

१. नाराशस . २. देवीउर्जाहुती. ३ समुद्र । दध्यङ् । अथर्वा.

AN ALPHABETICAL INDEX (SANSKRIT.)

Appendix I.

AN ALPHABETICAL INDEX (MARATHI) OF WORDS IN PART (काण्ड) I.

Appendix III.

AN ALPHABETICAL INDEX (ENGLISH.)
OF WORDS IN PART I (काण्ड१) OF THE GLOSSARY.
Appendix IV.

Date of Issue	Borrowers No.	Date of Issue	Borrower's No.